

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Навчально-науковий інститут управління, психології та безпеки

Кафедра практичної психології

Уявлення молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «магістр»

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Захара ГАЛАДЖУНА

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор

Галина КАТОЛИК

Рецензент

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« » березня 2025 р., протокол №

Т.в.о завідувач кафедри практичної психології

_____ **Євген КАРПЕНКО**

Львів 2025

Галаджун Захар. Кваліфікаційна робота. Уявлення молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни.

У кваліфікаційній роботі висвітлено результати теоретико-емпіричного вивчення уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни. Проаналізовано політико-психологічні наукові дослідження проблеми політичної свідомості та феноменології політичного лідерства; психологічні особливості формування уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни. Емпірично досліджено уявлення молоді про відповідальність політичного лідера. Провідну роль у формуванні уявлень молоді про ідеального політичного лідера відіграють морально-етичні характеристики. Встановлено, що сучасна молодь серед основних якостей ідеальних політичних лідерів (на свідомому рівні) надає перевагу: відповідальності, енергійності, силі, незалежності, чуйності, доброзичливості, здатності переконувати. Розглянуто шляхи формування та розвитку політичної свідомості студентської молоді, зокрема, особливості формування політичної культури та розвиток політичних компетенцій.

Ключові слова: політичний лідер, молодь, уявлення про відповідальність політичних лідерів, політична культура, політичні компетенції.

Galadzhun Zakhar. Qualification work. Youth's perceptions of the responsibility of political leaders during wartime.

The qualification work highlights the results of a theoretical and empirical study of youth's perceptions of the responsibility of political leaders during wartime. Political and psychological scientific research on the problem of political consciousness and the phenomenology of political leadership is analyzed; psychological features of the formation of youth's perceptions of the responsibility of political leaders during wartime. Youth's perceptions of the responsibility of a political leader are empirically investigated. Moral and ethical characteristics play a leading role in the formation of youth's perceptions of an ideal political leader. It has been established that modern youth, among the main qualities of ideal political leaders (at a conscious level), prefer: responsibility, energy, strength, independence, responsiveness, benevolence, and the ability to persuade. The ways of forming and developing political consciousness of student youth are considered, in particular, the features of the formation of political culture and the development of political competencies.

Keywords: political leader, youth, perceptions of the responsibility of political leaders, political culture, political competencies. Galadzhun Zakhar. Qualification work. Youth's perceptions of political leaders during the war.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. Теоретичні основи дослідження уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни	
1.1 Аналіз наукових досліджень проблеми політичної свідомості.....	9
1.2 Феноменологія політичного лідерства.....	12
1.3 Психологічні особливості формування уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни.....	23
Висновки до розділу 1.....	33
Розділ 2. Емпіричне дослідження уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни	
2.1. Опис вибірки та методів дослідження.....	36
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	40
Висновки до розділу 2.....	50
Розділ 3. Шляхи формування та розвитку політичної свідомості студентської молоді	
3.1. Розвиток політичних компетенцій студентської молоді.....	53
3.2. Особливості формування політичної культури студентської молоді.....	58
Висновки до розділу 3.....	60
ВИСНОВОК.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67

ВСТУП

Діяльність політичних лідерів завжди залишалася у центрі уваги як дослідників, так і громадськості. Це пов'язано з їхньою роллю ключових організаторів інститутів громадянського суспільства, що виконують функцію сполучної ланки між державою та суспільством. Ефективність і активність політичних лідерів визначає стабільність демократичного розвитку країни, а їхні дії відображають рівень відповідності інтересам і потребам електорату. Сьогодні, у час війни, з особливою гостротою постає проблема відповідальності політичних лідерів.

Проблема політичного лідерства розглядає взаємодію різних учасників сучасного політичного процесу з точки зору того, хто бере на себе право і відповідальність вести за собою інших. При цьому відповідальність за наслідки лідерської ролі в соціально-політичних змінах покладається на маси, чи на окремих осіб, що мають необхідні соціально-психологічні й організаторські якості, здатні вести за собою людей [12, с. 311].

Політичне лідерство є суспільно-політичним явищем, яке охоплює процеси висування, відбору, легітимізації й діяльності особистостей через використання PR-технологій. Означені технології виступають основним каналом комунікації між лідером й громадськістю. У виборчому процесі України роль PR-технологій стає дедалі вагомішою. При формуванні особливостей іміджу політичного лідера необхідно враховувати такий фактор як псевдовідповідальність. Політичним лідерам часто доводиться ухвалювати важливі рішення в умовах невизначеності, що може спонукати до делегування відповідальності тим, хто обрав чи призначив їх. В Україні на сьогодні залишається актуальною проблема відсутності ефективної відповідальності депутатів перед їх виборцями.

Аналіз політичного лідерства як соціально-психологічного феномену досліджується у зв'язку з проблемами лідерства та масової свідомості у працях Т. Адорно, М. Вебер, Р. Даля, Г. Лебона, Г. Тарда, Ф. Гальтона, С. Московічі,

В. Франкла, Е. Фромма та українських дослідників З. Антонової, В. Гапоненко, Т. Гури, С.Денисюк та ін.

Вивчення уявлень та образів політичних лідерів є традиційним напрямом політико-психологічних досліджень. У цьому контексті аналізуються сприйняття відповідальності політиків у різних соціальних групах, вплив демографічних, психологічних і соціальних чинників на формування цих уявлень, а також порівняння образів реальних ідеальних лідерів. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники приділяють увагу емоційним і підсвідомим аспектам сприйняття основних політичних фігур та їх відповідальності перед народом.

Однак, науковий аналіз психології уявлень про відповідальність політичних лідерів потребує подальших досліджень. Особливо актуальним є вивчення соціально-політичної активної поведінки молоді та її уявлень про відповідальність лідерів у контексті воєнного стану. У сучасному українському суспільстві молодь відіграє важливу роль у взаємодії з громадськістю, участі в соціальних ініціативах і політичних подіях. Її активність проявляється у зацікавленості суспільно-політичними питаннями та прагненні сприяти розвитку суспільства.

У період воєнного стану, коли геополітичні та економічні виклики впливають на суспільство, соціальна активність, політична свідомість молоді набуває особливої ваги. Політична свідомість суспільства виступає ключовим елементом трансформації суспільно-політичного життя, особливо в кризові періоди. Політична свідомість формується у контексті політичного життя, будучи історично й соціально зумовленим результатом політичної діяльності. Вона відображає процес освоєння суспільством і соціальними групами політичних відносин та суттєво залежить від політичної соціалізації молоді, її темпів, змісту й особливостей.

Молоде покоління є рушійною силою змін, формуючи національну ідентичність, пропонуючи інноваційні ідеї та залучаючи інших до суспільних процесів. Також значущою є участь молоді у популяризації української культури через освітні та культурні ініціативи. Молодь також виступає

ключовим драйвером інновацій, чії ідеї й технологічні рішення сприяють розвитку економіки, науки та техніки. Соціально-політична активність молоді відповідає сучасним викликам, демонструючи її готовність брати на себе відповідальність за майбутнє країни, та стає важливим чинником стабільного успішного розвитку суспільства.

Проблеми соціально-політичної активності та політичної свідомості молоді вивчали такі дослідники, як, С. Грабовська, Н. Ковтун, Н. Лікарчук, Н. Мачинська, О. Романовський, М. Карамушка та інші. Молодь дослідниками розглядається як стратегічний ресурс, який визначає соціально-культурний розвиток держави. Дослідники відзначають, що воєнний стан може як активізувати громадську соціально-політичну діяльність, розвиток політичної свідомості молоді, так і негативно впливати через стресові умови. Науковці підкреслюють, що українська молодь має потужний потенціал стати основним рушієм позитивних змін за умови належної підтримки. Її активна участь у політичному житті сприяє успішності суспільних трансформацій, адже уявлення молоді про відповідальність політичних лідерів та її громадянська позиція відіграють вирішальну роль. Молодь часто розчаровується в політиках через популізм і невиконані обіцянки. Завищені очікування від нових політичних фігур нерідко призводять до розчарувань. Сучасна молодь не лише висуває вимоги, але й прагне впливати на прийняття рішень через вибори та участь у громадських організаціях

Відтак, актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю теоретико-емпіричного аналізу уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів, що сприятиме формуванню ефективної молодіжної політики та створенню оптимальних умов для розвитку нового покоління.

Об'єкт дослідження – особливості політичної свідомості молоді.

Предмет дослідження – уявлення молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни.

Метою – стало теоретико-емпіричне вивчення уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни та аналіз шляхів формування й

розвитку політичної свідомості студентської молоді.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати політико-психологічні наукові дослідження проблеми політичної свідомості та феноменології політичного лідерства.
2. Розглянути психологічні особливості формування уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни.
3. Емпірично дослідити уявлення молоді про відповідальність політичних лідерів.
4. Обґрунтувати шляхи формування та розвитку політичної свідомості студентської молоді.

Теоретико-методологічна основа дослідження: теоретичні положення проблем: політичного лідерства як соціально-психологічного феномену (З. Антонова, В. Гапоненко, Т. Гура, С.Денисюк, Г. Лебон, Г. Тард, Ф. Гальтон, С. Московічі, Е. Фром та ін.); соціальної та громадянської відповідальності (Т. Гурлєва, Д. Демкова, Н. Крошка, І. Кочарян, М. Савчин, О. Фурман); соціально-політичної активності, політичної свідомості, уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів (Р. Даль, Н. Ковтун, Н. Лікарчук, Н. Мачинська, О. Романовський, М. Карамушка та ін.).

Методи дослідження: теоретичний аналіз та узагальнення політично-психологічних наукових досліджень; емпіричні методи: вивчення раціональних уявлень про ідеального політичного лідера та за допомогою методу (ОД) -особистісного диференціала й контент-аналізу відповідей на відкрите запитання «Які якості мають бути притаманні ідеальному політичному лідеру?» [29]; ірраціональні уявлення – за допомогою проективної методики Л. Сонді (адапт. Л. Собчак) [31].

Емпірична база дослідження. У дослідженні взяли участь 150 студентів Львівської політехніки, спеціальностей «Психологія» та «Економіка» що навчаються на 1-4 курсах.

Теоретична значущість дослідження. Розширено та поглиблено феноменологію політичного лідерства та змістові характеристики уявлень молоді про відповідальність політичного лідера в умовах воєнного стану.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження, можуть застосовуватися для подальших наукових пошуків феномену уявлень молоді про відповідальність політичного лідера. Підібраний нами комплекс методик може бути успішно застосований в соціально-психологічних дослідженнях, зокрема для вивчення загальних уявлень про політичних лідерів. Їх використання підвищує надійність дослідження, а також дозволяє діагностувати не лише свідомі, а й підсвідомі утворення у масовій свідомості. Проаналізовані нами шляхи формування та розвитку політичної свідомості молоді можуть слугувати орієнтиром для розробки психокорекційних заходів з метою сприяння соціально-політичної активності, розвитку політичної свідомості студентської молоді.

Структура роботи: магістерська робота включає вступ, три розділи, висновки, список літератури та додатки.

Розділ 1

Теоретичні основи дослідження уявлень молоді про відповідальність політичних лідерів у час війни

1.1 Аналіз наукових досліджень проблеми політичної свідомості

У сучасних реаліях, коли ціннісні орієнтири українського суспільства та політико-стратегічні напрями розвитку держави чітко визначені, все ж існують певні загрози (як внутрішні, так і зовнішні), що можуть сприяти відродженню авторитарного минулого. Для зміцнення демократичних тенденцій необхідно постійно модернізувати суспільство, особливо зосереджуючи увагу на державі та її інститутах. Політична свідомість суспільства виступає ключовим елементом трансформації суспільно-політичного життя, особливо в кризові періоди.

Політична свідомість є сукупністю ментальних явищ, що відображають сприйняття політики індивідом у рамках політичного процесу. Важливо зазначити, політична свідомість містить психологічний механізм їх формування й пошук своєї позиції [12]. Політична свідомість тісно пов'язана із політичною поведінкою, є її підготовчим етапом і надає сенс політичним діям. Політичну свідомість дослідники характеризують як "внутрішню" політичну поведінку, що, у свою чергу, впливає на "зовнішню" поведінку, тобто на активність особистості та її діяльність [16]. У науковій літературі питання політичної свідомості розглядаються по-різному.

Вчені, аналізуючи політичну свідомість, виокремлюють загалом дві основні групи означеного явища: пізнавальні й мотиваційні. До пізнавальних — відносяться знання про політику в цілому, інтереси до політичних явищ і суджень. До мотиваційних — установки, потреби й почуття, цінності. Вченим-дослідникам досить важко виокремити окремі елементи політичної свідомості у чистому вигляді та однозначно віднести їх до пізнавальної чи мотиваційної частини, оскільки ці елементи тісно переплітаються і взаємно впливають один на одного [6].

Сучасна наука розрізняє два підходи до сутності політичної свідомості. Вчені-прихильники біхевіорального підходу розглядають загалом політичну свідомість як форму раціонального мислення особистості, її уявлення й погляди, якими вона переважно користується для виконання своїх функцій і ролей у політичній сфері [23]. З цього ракурсу політична свідомість є як би накладеним на політику мисленням людини. У цьому підході немає спеціальних вимог щодо формування особистих політичних позицій чи оцінок подій, що усуває проблему формування особистісної політичної свідомості [23].

Згідно аксіологічного підходу, політична свідомість є рівнем соціального мислення. Вона включає загальнолюдські погляди та цінності людини, а її суть визначається здатністю виокремлювати групові інтереси, порівнювати їх із іншими потребами й бачити шляхи використання суспільства у досягненні своїх цілей. Відтак, політична свідомість вченими розуміється як рівень уявлень, що дозволяє людині оптимізувати свою політичну участь і виконувати необхідні функції у політичній сфері [32].

Згідно з рівнем систематизації змісту політичної свідомості, зазвичай виділяють масовий, спеціалізований, буденний рівні [12].

Дослідники також пропонують більш спрощену структуру, розподіливши політичну свідомість на теоретичний та емпіричний рівні: теоретичний рівень містить спеціально розроблені концепції, ідеї та принципи організації політичного життя, в той час як емпіричний рівень формується ідеями, накопиченими політичними діями в процесі реальної політичної діяльності. Деякі елементи цього рівня можуть бути узагальнені і використані у політичних технологіях або для створення політичних теорій.

Буденний рівень політичної свідомості відображає повсякденні погляди громадськості щодо політичного життя [43]. Політична свідомість, що формується через пропагандистські організації та інститути, активно впливає на розвиток суспільства. Політичні ідеї та переконання є основними мотивами дій людей [6].

Процес формування політичної свідомості є складним і містить численні суперечності. Він відбувається через критичне осмислення соціальної реальності, узагальнення та раціоналізацію чуттєвих уявлень, усвідомлення цілей політичних рухів і приєднання до вже сформованих оцінок політичного процесу, а також через емоційне залучення до ідеалів політичної справедливості. Однак жоден із цих напрямів не гарантує формування політичних поглядів, а є лише передумовою для здатності до групової політичної ідентифікації. Лише практика може підтвердити, чи наблизилась людина до рівня політичної свідомості [16].

Політична свідомість індивіда є відкритою до сприйняття нового досвіду, постійного уточнення оцінки минулого й теперішнього, а також до переосмислення різних політичних явищ. Проте політична свідомість не може бути сформованою тільки через книжкові знання, без залучення людини до реальних політичних відносин [6].

Політичне мислення не є логічною формою мислення; розвиток його залежить передусім від участі громадян у реальних процесах політичної конкуренції. Відтак обмеження можливостей для участі громадян у політичних процесах знецінює політичну свідомість й веде до деградації механізмів влади [52].

Відтак, політична свідомість формується й розкривається через поняття, які є носіями політичного знання. Назагал, можна визначити політичну свідомість як форму відображення політики у поняттях, які містять політичні знання, і саме у цих поняттях полягає сама сутність політичної свідомості [12].

В процесі аналізу наукових досліджень, що вивчають політичну свідомість, звертає на себе увагу виділення та вивчення її різних типів [3]. Залежно від особливостей прихильності людей до конкретних суспільних ідеалів й цінностей, політичну свідомість поділяють на:

а) ліберальну, яка ставить пріоритетом принципи свободи особистості в політиці;

- б) консервативну, яка орієнтується на збереження традиційно-соціальних звичаїв й цінностей;
- в) соціалістичну, яка наголошує на пріоритеті справедливості у політиці, колективізму, соціальної рівності;
- г) інтернаціоналістську, що спрямована на досягнення спільних інтересів й цілей народів;
- д) націоналістичну, для якої характерне переконання в перевагах своєї нації [3].

Залежно від соціального типу орієнтації та діяльності, політичну свідомість поділяють на:

- а) консервативну, що прагне зберегти старі суспільні порядки;
- б) радикальну, яка націлена на рішучі й глибокі зміни;
- в) реформістську, що передбачає соціальні зміни через реформи;
- г) революційну, що має на меті різкий перехід від одного стану суспільства до іншого [12].

Таким чином, групова політична свідомість розглядається численними дослідниками як політичні погляди та почуття різних соціальних класів та прошарків суспільства, професійних спільнот. Політична свідомість однієї групи може суттєво відрізнятися від політичної свідомості іншої. Існують відмінності в політичних уявленнях та особливостях уявлень про політичних лідерів, зокрема, серед різних вікових категорій і професійних груп. Наукове вивчення психології уявлень про політичних лідерів потребує подальших комплексних досліджень.

1.2 Феноменологія політичного лідерства

Проблематика лідерства бере свій початок з історії людських взаємин. Ще в доісторичні часи існувала ієрархія стосунків, у якій виділялися ватажки — лідери та їхні підлеглі. У період Стародавніх цивілізацій з'явилася формалізована структура суспільного управління, де чітко окреслювалися

лідери — фараони, воєначальники, імператори та королі, генерали, губернатори тощо [2].

Одним із перших, хто розглядав проблему лідерства, був Платон. У своїй праці «Держава» він описав три типи лідерів:

1. Філософ — державний діяч, що керує на основі розуму та справедливості.
2. Воєначальник — захисник держави, який підкорює інших своїй волі.

Ділова людина — забезпечує матеріальні потреби суспільства [10].

У XX столітті серед перших дослідників психології лідерства був К. Левін. Він створив концепцію стилів лідерства, яка включає авторитарний, демократичний і ліберальний стилі, і дослідив їхній вплив на ефективність роботи групи.

Ці стилі лідерства, запропоновані К. Левіним, стали фундаментом для подальшого розвитку теорій лідерства. Варто підкреслити, що в реальних умовах лідери часто комбінують ці стилі залежно від ситуаційних вимог. Також Левін увів поняття «лідерства у групі» та «лідерства над групою». Перше описує спільну взаємодію учасників групи, де кожен впливає на інших, тоді як друге передбачає домінуючу роль однієї особи, яка впливає на решту членів групи. Вивчаючи концепцію К. Левіна, можна дійти висновку, що він наголошував на значенні взаємодії, комунікації та самоврядування у групі [25].

У науково-психологічній літературі розглядається низка підходів до вивчення феномену лідерства. Один із них розроблено А. Маслоу, який вивчав мотиви людей та створив теорію ієрархії потреб [36]. Її застосування до формування лідерських якостей передбачає врахування різних рівнів потреб підлеглих. Ефективний лідер повинен забезпечити базові фізіологічні потреби, створити безпечне середовище, сприяти розвитку соціальних зв'язків та взаємодії в колективі. Окрім цього, лідер має створювати умови для самореалізації підлеглих, підтримувати їх у досягненні цілей, визнанні та розвитку потенціалу. Розуміння ієрархії потреб дозволяє лідеру формувати

мотивуюче середовище, у якому працівники відчують себе важливими, задоволеними та мають змогу реалізувати власні можливості [17].

Політичні лідери є представниками управлінської еліти та ключовими учасниками трансформаційних процесів у державі й суспільстві [16, с. 14–21].

Однією з типологій політичного лідерства є класифікація за стилем політичної діяльності. У цезаристському типі лідерства влада концентрується в руках однієї особи, яка має абсолютну свободу прийняття рішень і значний вплив на інших. Цей стиль характерний для авторитарних і тоталітарних режимів, тоді як у демократичних системах він менш поширений. Плутократичне лідерство базується на впливі, що ґрунтується на багатстві та представництві інтересів заможних верств населення. Такий тип лідерства притаманний індустріальним суспільствам.

Популістське лідерство, у свою чергу, орієнтоване на масові настрої, з акцентом на обіцянки, що приваблюють широкі верстви населення. Однак, потрапивши до влади, популіст часто стикається з труднощами в реалізації своїх обіцянок. В опозиції він може пропонувати навіть нереалістичні рішення, але, отримавши владу, виявляє неспроможність виконати їх [18, с. 3–15]. Відтак при такому лідерстві в кінцевому результаті відповідальність за прийняті помилкові рішення як правило лідер не несе.

Інший різновид лідерства – професійний, що характеризує лідера-професіонала в постіндустріальному суспільстві. Основою довіри до нього є його компетентність, відповідальність та моральні якості. Такий лідер має високий рівень інтелекту, сильну волю та здатність створювати нові ідеї. Він вміє встановлювати пріоритети, аналізувати проблеми й знаходити оптимальні шляхи вирішення. Іноді він використовує харизму, щоб переконливо висловлювати свої ідеї, сприяти співпраці, створювати атмосферу довіри та взаєморозуміння.

Україна не лише розвиває сучасну політичну думку, спираючись на багату історичну та політичну спадщину (зокрема, на вплив таких постатей, як П. Орлик, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко), а й стикається з

викликами сьогодення, серед яких питання відповідальності політичних лідерів управлінської еліти. Особливо це стає актуальним в умовах воєнного стану. Війна виступає каталізатором, що перевіряє спроможність і ефективність політичної системи загалом, включаючи політичні партії. За таких обставин змінюється роль партій: зменшуються або тимчасово припиняються певні функції. Наприклад, у воєнний період електоральна функція політичних партій відходить на другий план, тоді як соціальна, інтегративна та виховна функції набувають особливого значення [32].

Очевидно, що війна накладає обмеження на функціонування політичної системи, і це стосується й діяльності політичних партій. Для захисту національної безпеки й суверенітету країни досить часто застосовуються обмеження або навіть заборона діяльності певних політичних партій. Однак такі заходи можуть спричинити скорочення свободи слова та інших громадянських прав, що може ускладнити повернення до демократичного управління після завершення війни. Особливості цих процесів залежать від політичних лідерів та суспільства в цілому.

Політичне лідерство є відображенням рівня політичної активності управлінської еліти, охоплюючи всі сфери суспільного життя. До таких лідерів належать голови держав, урядів, парламентів, а також очільники політичних партій, які формують міжнародні стратегії, впливаючи на політичний, економічний і соціальний розвиток країни (табл. 1.1).

Автор	Сутність поняття "політичне лідерство"
Г. Файф	Демократичне управління, де важливо не те, що "правлять усі", а те, що правлять "найкращі".
Л. фон Мізес	Демократичне правління "кращих", які завдяки власним особливим якостям здатні набувати статус політичних лідерів.
Е. Дюркгейм	Інституціоналізація влади через підвищення ролі політичних партій та зменшення впливу індивідуальних якостей їх лідерів.
М. Дюверже	Постійне коливання між персоналізованим та інституціоналізованим життям партії, залежно від волі "рядових" її членів.
Дж. Локк	Політичне лідерство - ефективне виконання делегованих державою функцій.

Таблиця 1.1 Сутність поняття «політичне лідерство» [18].

Аналіз поняття "політичне лідерство" дозволяє вказувати на його складність як соціокультурного й соціально-психологічного явища, яке визначає взаємодію між суспільством, зокрема народом, та його найкращими представниками. Як зазначав Макс Вебер, політичні лідери є «легітимними» не тільки через офіційні повноваження, а й завдяки своїм особливим якостям та моральному авторитету [48].

Макс Вебер першим систематизував концепції політичного лідерства у контексті державного управління й передбачав появу новітньої категорії — професійних політиків. Однак, коріння політичного лідерства сягають ще часів Геракліта. Протягом усієї історії акцент робився на формуванні політичного лідера, їхнього виховання й аналізу ролі опозиційних лідерів в політичних процесах. Також досліджувалися особливості динаміки виникнення суперечностей і парадоксів у державі, яке створювало рівну відповідальність як для лідерів, так і для громадян.

Огляд змін типів політичного лідерства в Україні за останні тридцять років показує складні коливання — від прагматичного до маріонеткового і знову до прагматичного. Також спостерігався перехід від ідеократичного до харизматичного лідерства, але не до етичного. У цьому контексті важливо утвердити прагматичний тип лідерства як найбільш ефективний для лідерів, так й виборців. Цей тип має переважати серед претендентів на державні посади та серед політичних партій, що формують державну владу.

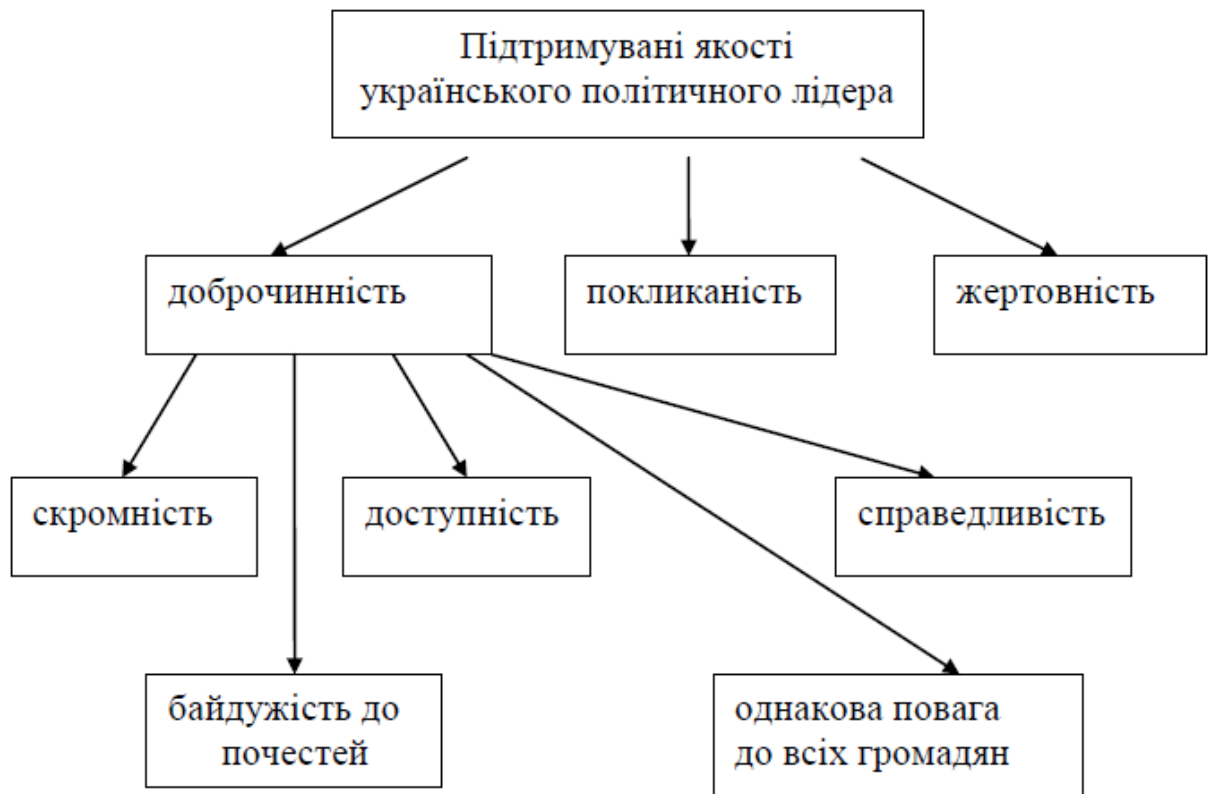

Рис.1.1. Перелік якостей лідера [19]

Згідно із думкою українського політолога С. Недбаєвського, моральний аспект відіграє ключову роль у формуванні іміджу українського політичного лідера. Питання моральності та внутрішньої етики людини є центральними для української культури й ментальності. Загалом, проблема моральності поведінки влади традиційно залишається пріоритетною в країнах із складним соціально-економічним становищем [8]. Однак, як бачимо у зазначеному переліку якостей політичного лідера відсутня відповідальність.

Лідерство у політиці є багатогранним і складним явищем, яке потребує виконання різноманітних ролей від політиків. Сучасна політ-наука аналізує різні аспекти політичного лідерства, зокрема характерологічні особливості лідера, його стиль управління, місце й вплив у політичній системі, соціально-політичні умови, у яких він діє. Також вченими ураховуються політичні інтереси прихильників, особливості взаємодії між лідером та його виборцями, а також ситуації, у яких розкривається лідерський потенціал [32].

Платоном було уперше запропоновано класифікацію лідерства, яка враховувала статус лідера у соціальній ієрархії і його функціональне

призначення [27]. Згідно із цією класифікацією, лідерів поділяли на декілька категорій: філософських правителів, які справедливо і мудро управляли державою; воєначальників, які захищали кордони та виконували волю держави; керівників ремесел і сільського господарства, що організовували виробництво з фокусом на ефективність [27]. Однак сучасна реальність показала, що розподіл за таким принципом лідерів за їх функціями став менш актуальним.

Згідно типології М. Вебера розглядають традиційне лідерство, яке засноване на авторитеті й спадковій владі. В такому випадку лідери, як правило, не отримують певні політичні позиції через особисті якості або заслуги, а використовують владу відносно встановлених традицій. Таке лідерство характерне для різних історичних етапів, зокрема для індустріальних, рабовласницьких чи феодальних систем. А також, харизматичне лідерство, яке виникає із віри у особливі здібності лідера та його винятковість. Це лідерство часто з'являється під час кризових періодів, коли суспільство й еліта відчують неефективність існуючих структур управління та потребують лідера, здатного вивести країну із кризи [4, с.45]. Зокрема, М. Вебер стверджує, що політичний авторитет базується не на класових інтересах, а на індивідуальних прагненнях, цінностях і нормах окремого суб'єкта політичної діяльності, тобто кожна особа виступає як представник самої себе [50].

Харизма лідера проявляється в його привабливості, ораторських здібностях, рішучості й далекоглядності. Р. Такер поділяє лідерів на реальних і менеджерів: перші мають значний вплив на суспільство, а другі зосереджуються на повсякденних завданнях [43].

Р. Міхельс класифікує лідерів на демократів та диктаторів: демократи діють за принципами демократії, а диктатори застосовують авторитарні методи [45]. Дж. Берн розподіляє лідерів на перетворювачів та ділків: перші працюють на великі цілі, а другі зосереджуються на дрібних справах [48].

Ж.-Л. Кермонн виокремлює два типи політичних лідерів: державного діяча, який може вивести країну з кризи, та нотабля, що має вплив у політичному класі через значну кількість голосів у певному окрузі [44].

Водночас один і той самий лідер може впливати як на партійний апарат так і успішно виконувати урядові обов'язки [44].

Політичне лідерство класифікують за різноманітними ознаками [22, с. 17]:

1. Ставленням до суспільних порядків: консерватори, що прагнуть зберегти існуючі структури; реформатори, які бажають змінити систему, однак без радикальних перетворень й революціонери, що орієнтуються на кардинальні зміни.
2. Масштабом впливу: від груп й організацій -- до рівня адміністративно-територіальних одиниць, країн та регіонів.
3. Соціальною базою: політичне лідерство серед молоді й жінок.
4. Організаційною приналежністю: лідери партій, громадських організацій, парламентських фракцій.
5. Стиль управління: авторитарний, диктаторський, демократичний.
6. Тип лідерства: формальне (відповідає встановленим правилам і має функціональні відносини) і неформальне (виникає в межах особистих взаємин учасників) [22].

Означені типи політичного лідерства можуть як взаємодіяти, так і конфліктувати, що загалом впливатиме на ефективність роботи різних організацій.

Залежно від ставлень до влади, виокремлюють два типи лідерства: правляче й опозиційне. Опозиційний лідер часто може висувати неперевірені факти й обіцянки, акцентуючи на реалізації дій, які можуть бути малоімовірними у реальних політичних умовах. Водночас правлячі лідери повинні раціонально пояснювати реальність і знаходити підтвердження своїм діям, що є складнішим завданням. Політична практика досить часто показує, що лідери, що приходять до влади, проявляють безвідповідальність, не виконують обіцянки після її здобуття. Виконання політ-програми лідера залежатиме від певного балансу між цілями й засобами, а також врахування різноманітності інтересів соціальних груп електорату. Це все може призвести до переосмислення попередніх рішень [29, с. 31-36].

Із точки зору політичної тактики, виділяють три типи політичного лідерства: консервативне, реформаторське, революційне. Лідери-реформатори прагнуть змінити державну або партійну систему, лідер-революціонери організовують людей за для радикальних змін, а лідери-консерватори орієнтовані на збереження існуючого порядку.

Щодо масштабів, лідерство класифікують як регіональне, загальнонаціональне, місцеве й партійне, а також політичне лідерство етнічних спільнот та груп [37, с. 286-288], що загалом, відображає різноманітні рівні впливу й сфери діяльності політичних лідерів у суспільстві.

Існують також два основних типи лідерства за політичним режимом: авторитарне та демократичне. Авторитарне лідерство характеризується одноосібною політичною владою, монополією на прийняття рішень та всебічним контролем над соціально-політичними процесами, досить часто із застосуванням сили. Демократичне лідерство базується на загальних принципах демократії, включаючи участь населення в процесі управління й ухваленні рішень.

Авторитарне лідерство часто може проявитися в різних формах, таких як абсолютний монарх тиран або диктатор у авторитарних й тоталітарних режимах. У таких соціальних системах влада, переважно, централізована й зосереджена у руках одного чи кількох осіб, що приймають рішення без участі громадян.

Демократичне лідерство переважно виникає в умовах політичної конкуренції, де важливими є не тільки моральні, професійні, інтелектуальні якості лідера, але і його фінансові ресурси й авторитетна команда. У демократичних соціальних системах влада розділяється між різноманітними інституціями, а прийняття рішень переважно ґрунтується на діалозі, консенсусі й відгуках громадськості.

Вчені розрізняють макрорівень й мікрорівень аналізу політичного лідерства. Макрорівень охоплює зовнішні ситуаційні чинники, які впливають на особливості реалізації здібностей особистості та її політичну долю.

Мікрорівень стосується індивідуально-психологічних особливостей політичного лідера, його покликання до політичної діяльності, професійних навичок, стилю управління, балансу між свободою й відповідальністю, політичного іміджу, роботи управлінської команди, а також -- особливостей його публічної діяльності [16, с. 12].

Типові риси авторитарного лідера включають інтровертність, орієнтацію на сенсорні аспекти, етичність й ірраціоналізм, тоді як демократичний лідер зазвичай демонструє екстравертність, інтуїцію, логічне мислення та раціоналізм.

У демократичних політичних системах лідерство здійснюється в умовах політико-культурного середовища, яке одночасно стимулює й контролює діяльність лідера. Національний лідер залишається в рамках демократичного процесу лише тоді, коли існує конкуренція, що дозволяє коригувати його дії або змінити лідера згідно із чинним законодавством [22].

На основі аналізу наукових праць і результатів емпіричних досліджень політичного лідерства, таких як роботи С. Денисюк, Т. Кесьян, В. Кривошеїн та інших, можна виділити два основні напрями вивчення феномену політичного лідерства.

Перший напрям включає дослідження, спрямовані безпосередньо на вивчення політичних лідерів. Сюди належать роботи біографічного характеру (біографії, мемуари, публіцистика), політико-соціологічні дослідження (аналіз участі у політичному житті, вивчення причин низького представництва жінок у владі тощо), а також соціально-психологічні дослідження іміджів політичних лідерів.

Другий напрям зосереджений на дослідженні образу політичних лідерів у масовій свідомості. Цей напрям є менш розробленим і представлений окремими роботами. Наприклад, досліджувалося, як імідж політика впливає на сприйняття його промов, вивчалися уявлення населення про ідеального кандидата на посаду президента України, а також аналізувалися ключові компоненти іміджу політиків, зокрема жінок-лідерок [12; 14; 27].

Особливо актуальним залишається вивчення політичної свідомості молоді та зокрема її уявлень про відповідальність політичних лідерів у період воєнного стану. Оскільки первинний досвід людини, зумовлений її психологічними особливостями, має ключовий вплив на формування свідомості, найбільшу вагу для індивіда мають події, що відбулися в молоді роки. Саме через цей юнацький досвід людина сприймає і оцінює свій подальший життєвий шлях. Навіть якщо згодом первинні принципи й досвід втрачають актуальність чи стають неприйнятними, вони все одно визначають характер заперечення старих установок й формування новітніх навичок. Відтак події, обставини та зовнішні умови мають найбільший вплив на соціалізацію, становлення особистості й подальший життєвий шлях. Молодь називають «сучасним» поколінням, оскільки вона більш адекватно реагує на виклики сьогодення, тоді як старше покоління часто продовжує спиратися на досвід і переорієнтації, що були значущими для них у молодості [4, с. 178–179].

Соціально-політична активність, політична свідомість молоді в сучасному українському суспільстві є важливим чинником, що сприяє взаємодії з оточенням, участі в громадських ініціативах й політичних подіях. Ця активність проявляється у зацікавленості соціально-політичними питаннями та прагненні діяти на благо суспільства, особистісними якостями політика. Досягнення успіху політичного лідера можливе лише тоді, коли послідовники, виборці визнають відповідальність, компетентність лідера та сприйматимуть його поведінку як відповідну програмним цілям. Це формує лояльність і довіру до дій лідера. Вивчення образів та уявлень про відповідальність політичних лідерів є сьогодні одним із затребуваних напрямів політико-психологічних досліджень.

1.3. Психологічні особливості формування уявлень молоді про політичного лідера

Молоде покоління відіграє ключову роль у суспільних змінах, пропонуючи нові ідеї розв'язання проблем, ініціюючи проєкти й залучаючи інших до спільної діяльності. Значущим аспектом є участь молоді у формуванні національної ідентичності й підтримці державних цінностей. Завдяки культурним заходам та освітнім ініціативам соціально активна молодь сприяє збереженню й популяризації української культурної спадщини.

В умовах воєнного стану в Україні, коли геополітичні події та політично-економічні виклики мають суттєвий вплив на суспільство, соціально-активна поведінка сучасної молоді набуває сьогодні особливої важливості. Науковці підкреслюють, що українська молодь має потенціал стати рушієм позитивних змін за умови відповідної підтримки та стимулювання її розвитку. Активна участь молоді у політичному житті є запорукою успішності суспільних трансформацій, оскільки її уявлення про політичних лідерів, їхню відповідальність і громадянська позиція відіграють важливу роль у цьому процесі.

Відтак, молодь є головним рушієм інноваційних процесів. Ідеї й технологічні рішення молоді можуть стати визначальними для розвитку економіки, науково-технічного розвитку, відкриваючи нові можливості для країни. Таким чином, соціально активна поведінка молоді, її уявлення про політичних лідерів, специфіка політичної свідомості не лише відповідає викликам сьогодення, а й демонструє її готовність брати на себе основну відповідальність за майбутній розвиток країни.

Дослідження уявлень про політичних лідерів є традиційним напрямом політико-психологічних досліджень. У межах цього напрямку аналізуються уявлення про політиків серед різних соціальних груп, вплив демографічних, індивідуально-психологічних і соціально-психологічних чинників на формування цих уявлень, а також образи реальних ідеальних політичних лідерів. Зарубіжні та українські дослідники приділяють значну увагу емоційним, підсвідомим аспектам сприйняття політичних лідерів.

Питання соціально-політичної активності молоді досліджували такі науковці, як А. Базиленко, В. Манько, Е. Шакірова, М. Карамушка та інші. Молодь визнана стратегічним соціальним ресурсом, який визначає соціально-політичний і культурний розвиток будь-якої розвиненої держави. Українські дослідники зазначають, що воєнний стан може мати позитивний та одночасно й негативний вплив на соціально-політичну активність молоді та її уявлення про політичних лідерів. Із одного боку, активізується громадська й політична діяльність молоді, із іншого — стресові умови можуть негативно впливати на їхню активність.

Політична свідомість студентської молоді має свої специфічні особливості. Поняття «студентська молодь» інтерпретується науковцями по-різному. Вчені описують студентство як окрему соціальну групу, для якої характерним є перехідний стан, що проявляється як на соціально-класовому, так і на особистісному рівнях [22]. Студентство включає молодь приблизно одного віку та рівня освіти, яка відрізняється від інших соціальних груп своїми формами організації життєдіяльності.

Студентська молодь виступає специфічною соціально-професійною групою молодих людей, об'єднаних виконанням навчальних та соціально-підготовчих функцій. Вони характеризуються спільністю побуту, ціннісних орієнтацій та стилю життя [15]. Ця група, із одного боку, має психофізіологічні особливості, а із іншого – власну субкультуру й внутрішню диференціацію, що відповідає певному соціальному поділу суспільства. Особливістю студентства є його подвійна природа – біологічна та соціальна, що забезпечує взаємозв'язок між психофізичним і соціальним розвитком.

Молоде покоління відіграє ключову роль у суспільних змінах, пропонуючи нові ідеї розв'язання проблем, ініціюючи проєкти й залучаючи інших до спільної діяльності. Значущим аспектом є участь молоді у формуванні національної ідентичності й підтримці державних цінностей. Завдяки культурним заходам та освітнім ініціативам соціально активна молодь сприяє збереженню й популяризації української культурної спадщини.

Ідеї й технологічні рішення молоді можуть стати визначальними для розвитку економіки, науково-технічного розвитку, відкриваючи нові можливості для країни. Таким чином, соціально активна поведінка молоді, її уявлення про політичних лідерів, специфіка політичної свідомості не лише відповідає викликам сьогодення, а й демонструє її готовність брати на себе основну відповідальність за майбутній розвиток країни. Молодь виступає важливим чинником стабільного розвитку суспільства, сприяючи при цьому формуванню активно-відповідальної громадянської позиції нових поколінь.

Сучасна українська молодь приділяє велику увагу питанню відповідальності політичних лідерів, що є важливим для аналізу, оскільки молодь складає значну частину виборців та активно впливає на суспільні дискусії. Сприйняття відповідальності політичних лідерів молоддю включає:

- етичну відповідальність: Молодь очікує від політиків чесності, прозорості, дотримання моральних принципів та виконання передвиборчих обіцянок.
- правову відповідальність: дії політиків повинні відповідати законам, а за порушення вони мають нести належну відповідальність.
- соціальна відповідальність: лідери повинні враховувати потреби суспільства, підтримувати молодіжні ініціативи та створювати рівні умови для розвитку[3, с. 17].

Відповідальність, на думку багатьох учених, є складним феноменом, що відображає індивідуальну та соціальну зрілість і належить до найвищих особистісних утворень. Як зазначає Н. Крошка, сучасна українська психологія проявляє значний інтерес до відповідальності як до психологічного поняття, а також до феноменів, що безпосередньо пов'язані з особистісними аспектами. Дослідники визначають відповідальність як особистісну якість, що ґрунтується на усвідомленні загальнозначущого обов'язку та визнанні власної причетності до суспільства. В. Савчин розглядає відповідальність як прояв багатогранної активності, підкреслюючи, що вона є однією із основних властивостей особистості, яка включає поведінковий, когнітивний, емоційно-мотиваційний

компоненти, а також аспекти афективно-мотиваційної, інтелектуальної й діяльно-поведінкової сфер людини як цілісної тілесно-душевно-духовної сутності [39, с. 57].

Увага українських науковців зосереджується не лише на змісті відповідальності як психологічного феномена, а й на її видах. Так, О. Фурман визначає громадянську відповідальність як загальну рису особистості, яка об'єднує утворення свідомості й самосвідомості, інтегрує всі психічні функції та включає чотири компоненти: когнітивний, поведінково-вольовий, емоційно-мотиваційний, морально-духовний [48].

Останнім часом політика стала сприйматися через призму особистісних рис конкретних політичних лідерів. Зросла кількість політиків, які представляють різноманітні рухи, партії та фракції. Кожна людина стикається з проблемою вибору серед великої кількості кандидатів, шукаючи того, хто відповідає її уявленням про ідеального політичного лідера. Залишаються відкритими питання щодо механізмів формування образу політичного лідера в масовій свідомості, уявлень про його відповідальність, зокрема.

Все частіше виникає суперечність між образом політика, який створюється через мас-медіа, зокрема друковані ЗМІ, і його реальними характеристиками та здатністю вирішувати поставлені завдання, відповідальністю за рішення. Це свідчить про маніпуляції зі свідомістю мас і зниження порогу раціонального сприйняття політичних процесів.

Образ політика є суперечливим, оскільки відображає розбіжність між його особистісними якостями та рольовими вимогами, які висуваються суспільством, а також між реальним іміджем і тим, що сформувалося в суспільній свідомості як еталон. Відтак, все більш затребуваними стають досліджень проблеми механізмів формування уявлень молоді про особисті якості політичного лідера.

Аналіз уявлення про політичного лідера як соціально-психологічного явища досліджується у зв'язку із проблемами лідерства та масової свідомості в

працях таких авторів, як Н. Макіавеллі, Г. Лебона, Г. Тарда, Г. Лассвелла, Т. Адорно, С. Московічі, В. Франкла, Е. Фромма.

Група дослідників тривалий час вивчала раціональні й ірраціональні аспекти змісту політичних уявлень у свідомості виборців [37]. Результати їхніх досліджень показують, що людина здатна досить точно «считувати» образ політика навіть без чіткої й повної інформації на початковому етапі формування цього уявлення. Люди використовують механізми сприйняття, що дозволяють здійснювати емоційно-прийнятний вибір [37].

У вітчизняній психології уявлення про особисті якості політичного лідера розглядаються в контексті теорії діяльності й досліджень сприйняття. Також важливим є врахування впливу громадської думки на поведінку людини.

Отже, уявлення про особисті якості політичного лідера в масовій свідомості є складним соціально-психологічним феноменом, в якому відображені реальні особистісні риси лідера, його діяльність, а також роль мас-медіа та політичної реклами, що взаємодіють із соціально-психологічними стереотипами.

Уявлення про політичного лідера містить три основні складові: образ-знання, образ-значення та образ бажаного-майбутнього. Образ-знання відображує реальність, образ-значення вбудовує об'єкт у ціннісно-смыслову систему індивіда, а образ-бажаного майбутнього допомагає визначитись з у виборі дій по відношенню до нього [29].

Розглянемо детальніше фактори формування уявлень про політичного лідера у свідомості. Серед численних факторів, що впливають на сприйняття політичного лідера можна виділити два основних: це сама особистість лідера та політичний контекст [17].

Що стосується особистості політичного лідера, то інформація про нього доходить до людей через два основні канали: вербальний (те, що політичний лідер говорить і як він це робить) й візуальний. У наш час, коли панує телебачення, Інтернет, значення візуальної інформації важко переоцінити.

Перші враження, які складаються при візуальному знайомстві із кандидатом, є найсильнішими й стійкими, а неусвідомлений компонент візуальних контактів має тривалий та глибокий вплив.

В уявленні про політичного лідера можна виділити декілька важливих складових, зокрема згідно із концепцією Ч. Осгуда, три виміри: активність, привабливість, сила [41].

Параметри привабливості включають такі аспекти, як зовнішність, манери, фізичні характеристики (здоров'я, вік, конституція), а також психологічні риси, моральні оцінки та професійні якості [41]. Ці якості оцінюються також через призму сили і активності політика. Особистісна сила, зокрема здоров'я, психологічна стійкість, здатність захищати інтереси країни, зміцнює привабливість політичного лідера. Відсутність сили може значно знизити значення інших позитивних рис, таких як інтелектуальні або професійні якості [41].

Важливим фактором сприйняття про політика є політичний контекст, в якому це сприйняття відбувається [19]. У ситуаціях серйозної конкуренції на уявлення про політика впливає сам факт вибору між різними кандидатами, що змушує виборця порівнювати їх між собою. Однак в умовах зменшення реальної політичної конкуренції вибір виборця часто стає обмеженим. В такому контексті особистість політика стає менш важливою, а більший вплив має належність до «партії влади». Проте, як показують результати деяких виборів, навіть адміністративний ресурс не завжди гарантує перемогу, і кандидати від «партії влади» можуть програти опозиційним політикам [19].

Отже, масова свідомість, а також уявлення про особисті якості політиків у ній, стають важливим політичним чинником, який впливає на хід суспільного життя [3].

Уявлення про політичного лідера в масовій свідомості, як головний, містить образ-знання, який залежить від існуючих установок, стереотипів, цінностей, потреб та інтересів масової свідомості [15].

За О. Бандуровичем образи та уявлення про реальних політиків у масовій свідомості мають як позитивні, так і негативні риси [3]. До позитивних якостей відносяться: освіченість, енергійність, рішучість, відповідальність, діяльність, ораторське мистецтво, самостійність, працездатність, здатність надихати інших, обов'язковість, уміння формувати команду однодумців й обирати ефективних радників. Негативні характеристики включають: конфліктність, бездіяльність, нерішучість, безвідповідальність, схильність до впливу, недорікуватість й схильність до політичних інтриг [3].

Ці роздуми дозволяють підсумувати, що позитивна трансформація масової свідомості людей може сприяти протидії маніпуляціям ЗМІ, які можуть навмисно спотворювати уявлення про політичних лідерів.

Процес формування уявлень про відповідальність політичних лідерів відбувається переважно через масові й публічні комунікації. Психологічні фактори відіграють найбільш вирішальну роль у формуванні у населення уявлень про відповідальність політичного лідера [14].

Американський політолог Е. Холландер розробив концепцію, яку він назвав теорією «кредиту довіри». На його думку, досягнення успіху політичного лідера можливе лише тоді, коли послідовники визнають відповідальність, компетентність лідера та сприйматимуть його поведінку як відповідну програмним цілям. Це формує лояльність і довіру до дій лідера. Холландер також зазначає, що лідер може здійснювати нестандартні кроки у межах певних обмежень. Однак такі відхилення від прийнятих правил були б неможливими за відсутності довіри [44].

Одним із чинників формуванні у населення уявлень про політичного лідера та його відповідальності, зокрема, є соціальна установка, чи аттїтюд, що, є важливою складовою структури особистості, яка визначає сутність і значущість того або іншого соціального об'єкта для суб'єкта. Ці установки стають орієнтирами в життєдіяльності особистості. Стосовно політичних лідерів, установка переважно розглядається як емоція, що пов'язана його

сприйняттям. Дослідники виокремлюють основні три групи чинників, які опосередковують сприйняття виборцями політичного лідера [32].

Вчені припускають, що процес розуміння зумовлюється факторами, які переважно стосуються пізнавальної сфери основних виборців, а також особливостями комунікативної сфери; процес судження — чинниками, які характеризують мотиваційно-потребностну сферу, і наявними у сприймаючого суб'єкта уявленнями про політичного лідера [16].

Третю категорію факторів складають соціально-психологічні характеристики населення як суб'єктів сприйняття. Окрім того, виокремлюють так звані фонові чинники (що сформувалися ще в дитинстві, стабільні й малозмінні з часом) й ситуативні [36].

Перші впливають на особливості формування уявлень про політичного лідера незалежно від конкретних умов й подій, другі -- активуються лише у певних ситуаціях, а у інших умовах їх стан є латентним [16].

Процес сприйняття опосередкований також і перцептивними схемами, гіпотезами чи особистими системами конструктів й категорій, що спрямовують перцептивні та інтелектуальні дії потенційних виборців під час сприйняття й осмислення релевантної інформації [7]. Означені схеми чи системи конструктів складають певну когнітивну основу імпліцитних переконань й ідей щодо того, яким, на думку людини, мають бути політичні лідери.

Отже, установки сприйняття, які визначають специфіку відбору інформації й впливають на процес сприйняття іміджу політичного лідера масами, призводять до того, що у свідомості особистості формуються уявлення про політичного лідера, його особисті якості, що можуть відповідати чи не відповідати реальному його іміджу. У цьому контексті установки сприйняття політика, виконують не лише роль «фільтра» для інформації, а й загалом визначають характер пізнання політики масами. Як зазначав Р.Гіттельмахер, «одним із основних питань соцперцепції є наступне: які якості та властивості шукає суб'єкт сприйняття у іншій особистості?» [37].

Політичне лідерство є суспільно-політичним явищем, яке охоплює процеси висування, відбору, легітимізації й діяльності особистостей через використання PR-технологій. Означені технології виступають основним каналом комунікації між лідером й громадськістю. У виборчому процесі України роль PR-технологій стає дедалі вагомішою. При формуванні іміджу політичного лідера необхідно враховувати такі фактори:

1. Псевдовідповідальність. Політичним лідерам часто доводиться ухвалювати важливі рішення в умовах невизначеності, що може спонукати до делегування відповідальності тим, хто обрав чи призначив їх. В Україні залишається актуальною проблема відсутності ефективної відповідальності депутатів перед виборцями.
2. Некомпетентність. Компетентність політичного лідера базується на його досвіді та знаннях, які мають бути підтверджені як кандидатом, так і виборцями. Лідер має відповідати суспільним очікуванням, які можна трактувати як державну та правову фікцію [11].

Популярною є думка, що під час парламентських виборів ключовим фактором успіху стають харизматичні лідери партій і блоків. Проте соціологічні дослідження демонструють, що цей чинник не завжди є визначальним [11].

Що до аналізу наукових публікацій та результатів емпіричних досліджень політичного лідерства, то він дозволив виділити два основні підходи до вивчення цього феномену. Перший із них зосереджується на дослідженнях самих політичних лідерів, що включають біографічні роботи (біографії, мемуари, публіцистичні твори), політико-соціологічні (інформація про участь в політичному житті, аналіз основних причин зменшення представників-жінок у владі, перешкоди у процесі до політичних вершин) й соціально-психологічні (дослідження іміджів політиків) [21;34; 40].

Другий напрямок стосується того, яким чином політичні лідери сприймаються в масовій свідомості, хоча він є менш розвиненим і представлений лише окремими дослідженнями. Наприклад, вивчалось, як імідж

політичних кандидатів впливає на сприйняття їх виступів, визначалися основні образи бажаних кандидатів на посаду президента України, досліджувалися смислові компоненти іміджу політиків, зокрема жінок. Психологія розвитку уявлення про політиків, зокрема уявлень про їх відповідальність, потребує подальших досліджень [20;31].

Українські дослідників (О. Башкірова, Н. Лайдинен та інші) провели соціально-психологічні дослідження, визначивши образ ідеального політичного лідера, що включає риси як патріотизм, справедливість, чесність, сила волі, відповідальність, організованість, високий рівень освіти, розум, уважність, цілеспрямованість, обов'язковість, рішучість та ін. При цьому найбільше значення надається справедливості, патріотизму, чесності й рішучості [30].

Більшість дослідників зосереджуються на аналізі раціональних й вербалізованих складових образу політичного лідера, отриманих через опитування [21]. Однак такі дослідження залишають поза увагою значну частину інформації, що робить уявлення про політика однобоким.

Водночас було доведено, що існують неусвідомлювані, ірраціональні оцінки політичних діячів, які суттєво впливають на формування уявлень про їх імідж [42; 45]. Результати дослідження підсвідомого уявлення-сприйняття політичних лідерів, їх особистих якостей, визнають, що несвідоме має визначальний вплив на психічну діяльність людини, контролюючи її до 97% [28; 34;46].

У вітчизняній психології вже здійснюються теоретичні та методологічні дослідження цієї проблеми. На сьогодні важливим є вивчення в рамках аналітичної психології свідомих й несвідомих аспектів ментальності, а також пошук емпіричних показників політичної ментальності [32; 35].

Актуальними є також теми, пов'язані з суспільно-політичними міфами, що базуються на суб'єктивному нерелексованому сприйнятті реальності, яке фіксується у смислах (В. Жовтянська), проблеми політичного лідерства (С. Грабовська, В. Третяченко), формування української ідентичності в контексті реальної політики (В. Куєвда, О. Колісник, М. Костицький), а також

психотерапія негативних наслідків поляризації суспільства (П. Горностай) [4; 8; 12; 35]. У цьому контексті особливий інтерес викликає дослідження несвідомих аспектів сприйняття образів сучасних політиків, їх особистісних рис населенням.

Крім того, на сьогодні активно вивчаються особливості уявлень про політиків серед різноманітних соціальних груп, а також взаємозв'язки цих уявлень з різними факторами (демографічними, індивідуально-психологічними, соціально-психологічними), образи реальних політиків та ідеальних політичних лідерів. Разом із тим як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники звертають увагу на ірраціональний, емоційний та підсвідомий характер сприйняття політичного лідера. Вченими доведено, що раціональні й ірраціональні уявлення про політичні фігури можуть співпадати. Зокрема, повноцінне дослідження уявлень про політичних лідерів, їх особистісні риси має включати три аспекти: 1) аналіз раціонального рівня сприйняття політиків; 2) дослідження підсвідомого (емоційного) рівня цього сприйняття; 3) порівняння цих складових [35].

Висновки до розділу 1

Політична свідомість визначається як сукупність ментальних явищ, що відображають сприйняття політики індивідуальним учасником політичного процесу. Її сутність формується і розкривається через поняття, які є носіями політичних знань.

Політичні лідери є представниками управлінської еліти та ключовими учасниками трансформаційних процесів у державі й суспільстві. Процес формування уявлень про політичних лідерів відбувається переважно через масові й публічні комунікації. Вчені розрізняють макрорівень й мікрорівень аналізу політичного лідерства. Макрорівень охоплює зовнішні ситуаційні чинники, які впливають на особливості реалізації здібностей особистості та її політичну долю. Мікрорівень стосується індивідуально-психологічних особливостей політичного лідера, його покликання до політичної діяльності, професійних навичок, стилю управління, балансу між свободою й

відповідальністю, політичного іміджу, роботи управлінської команди, а також -- особливостей його публічної діяльності.

Політична свідомість студентської молоді має свої специфічні особливості. Студентська молодь виступає специфічною соціально-професійною групою молодих людей, об'єднаних виконанням навчальних та соціально-підготовчих функцій. Ця група, із одного боку, має психофізіологічні особливості, а із іншого – власну субкультуру й внутрішню диференціацію, що відповідає певному соціальному поділу суспільства. Особливістю студентства є його подвійна природа – біологічна та соціальна, що забезпечує взаємозв'язок між психофізичним і соціальним розвитком.

Відповідальність, на думку багатьох учених, є складним феноменом, що відображає індивідуальну та соціальну зрілість і належить до найвищих особистісних утворень. Дослідники визначають відповідальність як особистісну якість, що ґрунтується на усвідомленні загальнозначущого обов'язку та визнанні власної причетності до суспільства. Сприйняття відповідальності політичних лідерів молоддю включає: етичну, правову та соціальну відповідальність.

У формуванні уявлень про політичного лідера важливими є такі фактори як: псевдовідповідальність та некомпетентність. Політичним лідерам досить часто доводиться ухвалювати важливі рішення в умовах невизначеності, що може спонукати до делегування відповідальності тим, хто обрав чи їх призначив. В Україні залишається актуальною проблема відсутності ефективної відповідальності депутатів перед виборцями. Компетентність політичних лідерів базується на їх досвіді й знаннях, що мають бути підтверджені як кандидатом, так і виборцями.

Психологічні фактори відіграють найбільш вирішальну роль у формуванні у населення уявлень про політичного лідера. Уявлення про політичного лідера, створене у масовій свідомості, виступає складним соціально-психологічним феноменом, який відображає поєднання його реальних особистісних якостей, діяльності, впливу ЗМІ, політичної реклами та існуючих стереотипів масової

свідомості. Позитивні уявлення про політиків, сформовані за допомогою ЗМІ, зазвичай включають риси, характерні для ідеального політичного лідера, і часто відрізняються від реальних образів, які присутні в масовій свідомості. Процес формування таких уявлень залежить від багатьох факторів, які по-різному впливають на особистість, враховуючи її індивідуальні та вікові особливості.

В умовах воєнного стану в Україні, коли геополітичні події та політично-економічні виклики мають суттєвий вплив на суспільство, соціально-активна поведінка сучасної молоді набуває сьогодні особливої важливості. Науковці підкреслюють, що українська молодь має потенціал стати рушієм позитивних змін за умови відповідної підтримки та стимулювання її розвитку. Активна участь молоді у політичному житті є запорукою успішності суспільних трансформацій, оскільки її уявлення про відповідальність політичних лідерів і громадянська позиція, політична свідомість відіграють важливу роль у цьому процесі. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники звертають увагу на ірраціональний, емоційний та підсвідомий характер сприйняття політичного лідера та його особистісних рис. Більшість дослідників зосереджуються на аналізі раціональних й вербалізованих складових образу політичного лідера, отриманих через опитування. Однак такі дослідження залишають поза увагою значну частину інформації, що робить уявлення про особистісні риси політика однобоким. Водночас доведено, що існують неусвідомлювані, ірраціональні оцінки політичних діячів, які суттєво впливають на формування уявлень про їх особистісні риси, їх імідж.

Розділ 2

Емпіричне дослідження уявлень молоді про політичних лідерів під час війни

2.1 Опис вибірки та методів дослідження

Метою емпіричного дослідження було з'ясувати специфіку уявлень студентської молоді про особисті якості ідеального політичного лідера та про його відповідальність, зокрема, вивчаючи раціональні та ірраціональні аспекти.

У дослідженні взяли участь 150 студентів Львівської політехніки, спеціальностей «Психологія» та «Економіка» що навчаються на 1-4 курсах, серед яких 42% становили хлопці, а 58% – дівчата.

Зазначимо, що традиційні психологічні методи дослідження у сфері політики мають певні труднощі в реалізації. Використання стандартних опитувальників у цьому напрямі зазвичай не викликає значного інтересу ні у дослідників, ні у респондентів.

Для максимально точного та коректного аналізу образу політичного лідера в уявленнях сучасної української молоді важливо застосовувати методи, які дозволяють всебічно оцінити особливості сприйняття ідеальних політичних лідерів. Аналіз наукової літератури щодо цієї тематики свідчить про значення вивчення політичних образів, зокрема й на підсвідомому рівні. В цьому контексті особливої актуальності сьогодні набуває використання проєктивних методик.

Як зазначає українська дослідниця О. Скар, «проєктивні методики є ефективним засобом для вивчення політико-психологічних феноменів масової свідомості, зокрема для аналізу неусвідомлюваних аспектів системи політичних ставлень, що відкриває доступ до досвіду, який у повсякденному житті здебільшого залишається малосвідомим» [27].

Політико-психологічні дослідження, що базуються на проєктивних методах, використовували різні техніки, наприклад, кольорові асоціації, образи тварин, незакінчені речення, а також портретні вибори за Сонді [14; 18; 22; 35].

Ми вже зазначали, що образ політика, який спостерігачі формують, завжди має «друге дно» – це ті аспекти, які не завжди усвідомлюються. Частина таких несвідомих характеристик пов'язана з індивідуальними особливостями оцінювача, інша – з масовими стереотипами, що виникають під впливом ЗМІ, а ще інша – корениться в загальних уявленнях, притаманних культурі, які можна охарактеризувати як «архетипи колективного несвідомого» (за Юнгом) [45]. Для аналізу ірраціональних (мало усвідомлюваних) елементів образу ідеального політика в нашому дослідженні був застосований модифікований варіант тесту Л. Сонді, адапт. Л. Собчик, а також результати останніх експериментів вітчизняних та зарубіжних дослідників з використанням цього тесту [14; 18; 22; 35].

У рамках дослідження респонденти обирали портрети, що асоціюються з ідеальними політиками, і в кожній серії вони вибирали портрет людини, за яку вони б проголосували на президентських виборах. Образна форма відповіді допомагає знижувати опір і рівень тривоги у респондента, що дозволяє отримати більше інформації, ніж при прямому запитанні. Інтерпретація спонтанних образів орієнтована не на виявлення їх явного змісту, а на підкреслення латентних, прихованих аспектів.

Зважаючи на це, розглянемо детальніше характеристику методики. Теоретичним підґрунтям тесту, розробленого угорським психологом Леопольдом Сонді в 1930-х роках, стала його концепція генетичного детермінізму, або долеаналізу. Згідно із цією концепцією, людина підсвідомо прагне обирати шлюбного партнера серед представників родин із подібними патологіями до тих, що є у його власному роді. Відтак, психодіагностика базується на вивченні особистості ставлення до осіб із різноманітними психічними відхиленнями. Хоча згодом ця концепція була відкинута багатьма вченими, стимульний матеріал тесту Сонді все ще використовується в психологічних дослідженнях [26].

Тест складається з 48 стандартних карток, на яких зображені портрети, які відображають 8 типів психопатології, пов'язаних із певними дослідницькими

факторами й характерологічними рисами: сексуальна не диференційованість -диференційованість, садизм, епілепсія, істерія, кататонія/кататонічна шизофренія, параноя-параноїдальна шизофренія, депресія та манія. Згідно із Сонді, кожен з цих факторів відповідає певній потребі (потягу) та певним характерологічним рисам. Всі фактори згруповані в 4 головні вектори: сексуальний потяг, пароксизмальний потяг (основа морально-етичної поведінки), «Я-потяг» та контактний потяг, що включає міжособистісні стосунки. Структура цих факторів є полюсною, кожен фактор має додатний чи від'ємний полюси вияву, й вони згруповані за певними векторами [26].

Таблиця 2. 1

Особистісні вектори й фактори згідно Л. Сонді

Вектор S (сексуального потягу)		Вектор P (пароксизмального потягу)		Вектор Sch (Я-потягу)		Вектор C (контактного потягу)	
Н	S	Е	Hy	К	Р	Д	М
Потреба в коханні	Садомазохізм	Потреба в етичній поведінці	Потреба в моральній поведінці	Потреба в звуженні «Я»	Потреба в розширенні «Я»	Пошук нового об'єкта	Збереження та відторгнення об'єкта
h +	s +	e +	hy +	k +	p +	d +	m +
Особисте кохання: м'якість характеру, ніжність	Садизм: жорсткість, владність	Тяжіння до доброти: сердечність («риси Авеля»)	Експібіціонізм, демонстративність: жадоба слави та схвалення, честолюбство	Тяжіння до привлечення: егоїзм, розсудливість	Ентузіазм, переоцінка себе, екстраверсія	Непостійність, допитливість	Збереження об'єкта, соціабельність
h -	s -	e -	hy -	k -	p -	d -	m -
Любов до людства: тяжіння до культури, природи	Мазохізм: покірність, самовідданість	Тяжіння до зла, ворожість, злобність («риси Каїна»)	Скритність, сором'язливість, боязкість схвалення	Тяжіння до заперечення: деструкція	Недооцінка себе, недовіра, інтроверсія	Вірність, інертність	Відторгнення об'єкта, самотність

Більшість обраних портретів Л. Сонді було запозичено із наукових праць В. Вейганда й М. Хіршфельда, а чотири портрети були підібрані самостійно. Всі картки організовано в 6 серій і 8 портретів у кожній, кожен із яких представляє один із типів психопатологій [26].

Типи реакцій визначаються залежно від вибору досліджуваним портретів: позитивних (коли респондент вибирає усі або майже усі портрети, які він вважає симпатичними), негативних (коли вибираються в основному антипатичні портрети, що вказує на пригнічені або витіснені потреби), та амбівалентних (коли кількість позитивних й негативних виборів є приблизно рівною, що свідчить про протилежні тенденції) [26].

Стандартна процедура передбачає вибір двох симпатичних й двох антипатичних портретів із кожної серії. Для аналізу результатів підраховується загальна кількість позитивних і негативних виборів, що представляють різні фактори за усіма серіями. Залежно від кількості виборів виокремлюються три види реакцій: повна (5-6 вибраних портретів однієї категорії), середня (2-4 вибраних портрети однієї категорії) та нульова (не вибрано жодного або лише один портрет цієї категорії). У процесі визначення видів реакцій не важливо, чи вибирає досліджуваний позитивні чи негативні портрети [26].

Раціональні уявлення про ідеального політичного лідера та його відповідальність, зокрема, ми досліджували з допомогою ОД (особистісного диференціала) й контент-аналізу відповідей на відкрите запитання «Які якості на Вашу думку мають бути притаманні ідеальному політичному лідеру?».

Метод особистісного диференціала (ОД) – це психодіагностичний метод, який використовується для оцінки суб'єктивних значень, що люди надають різним об'єктам, подіям або станам. Цей метод є адаптацією семантичного диференціала, розробленого Чарльзом Осгудом, для дослідження особистісних характеристик, самосприйняття, міжособистісних відносин і ціннісних орієнтацій [49]. Метод ОД дозволяє оцінити, як людина сприймає себе, інших людей чи події через суб'єктивні категорії, пов'язані з її емоціями, відношенням і досвідом.

Респондентам ми запропонували 21 пару характеристик притаманних для ідеального політичного лідера, які включали відповідальність та пов'язані з нею характеристики. Результат вибору оцінювався в межах 3 балів відповідно до уявлень про ідеального політичного лідера. Характеристики, які запропоновані містять: «фактор оцінки», «фактор сили», «фактор активності» [29].

Отже, обрані нами методики дозволяють оцінити особливості раціональних й ірраціональних уявлень молоді про політичного лідера та його відповідальності, зокрема.

2.1. Аналіз результатів дослідження

Детальніше розглянемо особливості раціональних уявлень молоді про політичного лідера, які ми досліджували за допомогою особистісного диференціала й контент-аналізу відповідей на відкрите запитання «Які якості на Вашу думку мають бути притаманні ідеальному політичному лідеру?».

Згідно із отриманими результатами, студентська молодь, яка прийняла участь в дослідженні найбільшою мірою цінує впевненість й високі моральні якості: чесність, відповідальність й справедливість. Політичний лідер, на їх думку, повинен бути рішучим, енергійним, добросовісним, сильним та товариським. Найменш важливими для ідеального політичного лідера виявилися шкали «дратівливий-незворушний», «упевнений-поступливий», «спокійний-метушливий», «напружений-розслаблений». За трьома основними факторами оцінка респондентами виглядала так: фактор сили – (С) (11,39); фактор оцінки (О) – (13,9); фактор активності (А) – (11,13).

**Результати дослідження раціональних уявлень студентської молоді
про ідеального політичного лідера**

Фактори		3	2	1	0	1	2	3	
О	Безвідповідальний							2,25	Відповідальний
А	Млявий							2,21	Енергійний
С	Слабкий							2,06	Сильний
А	Нелюдимий							2,04	Товариський
С	Залежний						1,97		Незалежний
С	Несамостійний						1,98		Самостійний
О	Черствий						1,67		Чуйний
О	Ворожий						1,63		Доброзичливий
О	Привабливий		1,73						Непривабливий
А	Балакучий		1,89						Мовчазний
С	Упертий				0,2				Поступливий
А	Замкнутий						1,49		Відкритий
О	Добрий		2						Егоїстичний
А	Діяльний	2,2 2							Пасивний
С	Рішучий	2,2 5							Нерішучий
О	Справедливий	2,3 1							Несправедливий
С	Розслабений					0,5 8			Напружений
А	Метушливий					0,5 2			Спокійний
С	Упевнений	2,3 5							Невпевнений
О	Чесний	2,3 1							Нещирий
А	Дратівливий					0,7 6			Незворушний

Фактор оцінки, що цікаво, виявився ключовим: у процесі формуванні ідеального уявлення про політичного лідера головну роль відіграють саме морально-психологічні характеристики та відповідальності зокрема. Студентська молодь чекає на політика, який буде чуйним, доброзичливим і відкритим, здатним до емпатії. Варто зазначити, що ідеалізований політичний лідер на думку студентської молоді повинен бути чесним й відповідальним у своїй роботі, адже саме від його чесності залежить справедливість-несправедливість рішень. Як бачимо уявлення молоді про відповідальність політичного лідера пов'язана передусім пов'язана з етичною відповідальністю.

Важливо, щоб лідер не ідентифікував себе із зовнішніми атрибутами влади, а просто міг вести діалог із людьми, уважно ставитись до них. Зовнішня привабливість політичного лідера не має, як бачимо, вирішального значення.

Хоч би якими не були особисті якості ідеального політика, їх слід оцінювати із точки зору двох інших вимірів — сили й активності. В історії України, а у останні роки особливо, параметр сили має важливе значення. Хоч респонденти не висловлюють відкритої підтримки сили, навіть у їх оцінках образу ідеального політичного лідера видно менш свідомий рівень, що асоціює політика із силою. Особистісна сила (включаючи інтелектуальні ресурси, психологічну врівноваженість, здатність захистити) безумовно підвищує привабливість реального політика. Відтак, ідеальний політик має бути сильним.

Активність, як особистісна характеристика, пов'язана із виконанням владних повноважень. Особистість оцінює активність політичного лідера не тільки за результатами його основних справ, але і за енергійністю його жестів, манерою рухатися. Активність - це необхідна частина образу ідеального політичного лідера, хоча не усі з її проявів викликають позитивні оцінки. Метушливість досить часто асоціюється із негативною оцінкою активності.

Результати дослідження з використанням контент-аналізу відкритих відповідей на питання «Які якості на Вашу думку мають бути притаманні ідеальному політичному лідеру?» дозволили розширити розуміння соціально-бажаного уявлення про політика.

Аналіз уявлень студентів про ідеального політичного лідера, тобто соціально-бажаних його особистісних якостей, дозволив нам виокремити п'ять груп:

Перша, яка є найбільшою групою, об'єднала моральні якості (44,2% - висловлювань): чесність та прозорість (104 б.; 30,1%), порядність (12 б.; 3,5%), вірність (5 б.; 1,4%), відповідальність (5 б.; 1,4%), любов до Вітчизни (2 б.; 0,6%), гідність (2б.; 0,6%), принциповість (2 б; 0,6%). Студентська молодь ідеального політика бачить безпартійним (2 б; 0,6%), українцем (12 б; 3,5%), той, який вірить у Бога (2 б; 0,6%) та має совість (5 б; 1,4%), «тримає слово,

виконує передвиборчі обіцянки» (2 б; 0,6%) та є «скромною людиною» (2б; 0,6%).

Цікавим виявився той факт, що водночас ідеальний політичний лідер у моральному плані на думку молодих людей має бути трохи підлим (2 б.; 0,6%), хитрим (2 б; 0,6%) й наглим (2 б; 0,6%). Варто зазначити, що проблеми моралі, внутрішньої етики є одними з головних для української культури й ментальності.

Отже, студентська молодь очікує від політиків чесності, прозорості, дотримання моральних принципів та виконання передвиборчих обіцянок. Надає перевагу політичному лідеру, який був би безпартійним українцем, вірив в Бога, мав совість, відповідальним, тримав слово та виконував передвиборчі обіцянки, був скромним. Як бачимо уявлення про відповідальність лідера передусім пов'язані з етичною відповідальністю. Однак серед нечисленних відповідей згадуються також характеристики, такі як підлість і хитрість, які є ознакою безвідповідальності. Цікавим є також той факт, що жоден з респондентів не вказав на правову відповідальність ідеального політичного лідера дії якого повинні відповідати законам, а за порушення вони мають нести належну відповідальність. Що може свідчити про низький рівень політичної культури та політичної компетенції молоді.

Другою за чисельністю групою висловлювань стала група вольових якостей (18,4% висловлювань): впевненість (20 б; 5,8%), сила (18 б; 5,2%), цілеспрямованість (11 б; 3,2%), упертість (3 б; 0,9%), наполегливість (3 б; 0,9%), стійкість характеру (2 б; 0,6%), стабільність (2 б; 0,6%), сміливість (2 б; 0,6%). Отже, ідеальний політичний лідер на думку студентів має володіти такими вольовими якостями як: впевненість, сила, цілеспрямованість, упертість, наполегливість, стійкість характеру, сміливість.

Дещо менше студентів цінують інтелектуальні здібності політичного лідера (17,7% висловлювань). Ідеальний політичний лідер має бути на їх думку розумним (20 б; 6,1%), «грамотним» (11 б; 3,2%), освіченим (9 б; 2,6%), мудрим (8 б; 2,3%), розвиненим (5 б; 1,4%), здатним «швидко думати» та приймати

рішення (3 б; 0,9%), компетентним (2 б; 0,6%) та мати здоровий глузд (2 б; 0,6%). Отже, студенти цінять такі інтелектуальні здібності політичного лідера як: мудрість, розум, освіченість, швидкість мислення, компетентність

Ідеальний політичний лідер має бути активним (9,1% -висловлювань): активність (12 б; 3,5%), рішучість (13 б; 3,8%), енергійність (3 б; 0,9%), ризиковість (2 б.; 0,6%), спритність (1 б; 0,3%) Отже, студенти уявляють ідеального політичного лідера досить рішучим, енергійним, ризикованим та спритним.

Емоційні риси у раціональних уявленнях про ідеального політичного лідера стоять на передостанньому місці, а саме (4,1% -висловлювань): доброта (12 б; 3,5%), чуттєвість (2 б; 0,6%). Тобто на думку студентів, політичний лідер має бути добрим та чуттєвим.

Фізична привабливість політичного лідера для студентів, не відіграє досить важливої ролі, однак також є позначеною в образах (2,4% - висловлювань): красивий (3б.; 0,9%), привабливий (2 б; 0,6%), ненапружений (1 б; 0,3%), «має мати гарну зачіску» (1 б; 0,3%), високий ріст (1 б; 0,3%). Тобто студентська молодь уявляє ідеального політичного лідера переважно красивим, привабливим, із гарною зачіскою, високим на зріст.

Отже, до основних якостей ідеального політика (на свідомому рівні) студентство відносить: силу, доброзичливість, відповідальність, енергійність, незалежність, чуйність, здатність переконувати. Провідну роль у формуванні уявлень про ідеального політичного лідера відіграють морально-етичні характеристики.

Як ми вже зазначали, в уявленнях про політичних лідерів, як їх сприймає населення, є майже завжди приховані аспекти – ті рівні, які залишаються поза усвідомленням спостерігачів. Зокрема, деякі із цих несвідомих характеристик зумовлені індивідуальними особливостями тих, хто оцінює політичного лідера; інші – масовими стереотипами, що формуються під впливом ЗМІ; треті – переважно ґрунтуються на глибинних уявленнях, спільних для представників

конкретної культури (у "архетипах колективного несвідомого", згідно К. Юнга) [9].

Для дослідження ірраціональних (менш усвідомлених) елементів уявлень студентської молоді про ідеального політика у нашому дослідженні ми використали модифікований варіант тесту Л. Сонді, адапт. Л. Собчик. Студентам було запропоновано обрати портрети із кожної серії, які асоціюються із ідеальними політичними лідерами.

Такий підхід у відповіді допомагає знизити рівень опору й тривоги у респондента, що дозволяє отримати значно більший обсяг інформації на задану тему порівняно із прямими висловлюваннями. Інтерпретація обраних образів орієнтується не на пошук явного змісту, а переважно, акцентуючись на латентних й прихованих аспектах.

Результати дослідження показали, що ідеальний політик на думку студентської молоді, має профіль, близький до лінійно середнього типу особистості, де переважають вибори в межах «коридору норми» (1-2 позитивних, негативних чи змішаних виборів портретів одного фактора). У таких профілях відсутні різкі відхилення в позитивний чи негативний бік. Частотний аналіз свідчить, що більшість виборів знаходяться в межах від 1 до 3, а порганичні значення (+6, -6, 0) зустрічаються досить рідко. Це може вказувати на прагнення до особистісної цілісності ідеального політика, збалансованість потреб, емоційну стабільність, відсутність внутрішніх конфліктів й надмірної нервової напруги.

Поєднання нейтральних та амбівалентних реакцій є характерним переважно для добре-збалансованих, спокійних людей, що свідчить про відсутність незадоволених потреб і патологічного напруження.

Далі, за допомогою аналізу результатів дослідження (табл. 2.3.), можна виокремити кілька цікавих тенденцій щодо ірраціональних уявлень молоді про політичного лідера.

Таблиця 2.3.

Розподіл результатів дослідження за категоріями портретів

Середня кількість виборів	Типи портретів								Найпопулярніші портрети
	h	s	e	hy	k	p	d	m	
Загалом по вибірці	1,1	1,0	0,9	0,6	0,3	1,2	0,2	0,7	II.6.p (41,7%), I.6.e (40%), IV.6.s (40%), V.7.h (36,7%)
хлопці	0,9	1,0	1,0	0,4	0,4	1,4	0,1	0,8	II.6.p (42,9%), V.4.p (42,9%), I.6.e (39,3%), IV.6.s (35,7%)
дівчата	1,2	1,0	0,9	0,7	0,3	1,1	0,3	0,6	IV.6.s(45,2%), V.7.h (45,2%), II.6.p (41,9%), I.6.e (41,9%)

Структура підсвідомих уявлень студентської молоді про ідеального лідера в основному формується через типи «р», «h», «e», «s». Це свідчить про те, що молодь очікує від лідера як фемінні, так і маскулінні риси, причому останнім надається більша значущість. Можна припустити, що воєнний стан значно вплинув на психологічні характеристики молоді, підвищивши їх активність, ризикованість, ентузіазм, одержимість, прагнення до змін й водночас ворожість, бажання покарати винних тощо. Це вказує на прояв окремих рис пасіонарного типу особистості. Найбільш поширеними були портрети I.6.e, II.6.p, IV.6.s (див. рис. 2.3.).

Цікаво, що представлені портрети належать чоловікам різного віку, від молодих до літніх, й кожен з них відображає різні характеристики: рішучість та одержимість («р»), доброту й сердечність («e»), жорстокість й владність («s»).

II.6.p

I.6.e

IV.6.s

Рис.2.1.Найбільш популярні портрети ідеальних політичних лідерів

Майже кожен другий респондент обирає портрет II.6.p., що може свідчити про прагнення значної частини студентської молоді до кардинальних змін у суспільстві. Найпопулярніший образ ідеального політика, відповідно до цього портрета, уявляється молоддю як чоловік близько 50 років, з досить консервативною зовнішністю (вуса та борідка, характерні для поч. ХХ століття), серйозним, задумливим і дещо похмурим виразом обличчя. Саме такий лідер, на думку опитаних, здатен навести порядок у країні.

Припускаємо, що на формування цих уявлень значною мірою вплинула сучасна соціально-політична ситуація в Україні (російсько-українська війна, внутрішньополітичні конфлікти), що призвела до появи в деякої частини респондентів почуття ворожості, схильності до звинувачень, злопам'ятності та прагнення знайти винних (зміст фактору «р»). Можна також припустити, що на тлі подій останнього часу в молодіжному середовищі збільшилася частка осіб, чия поведінка нагадує відомий пасіонарний тип особистості, характерний активністю, одержимістю, ризикованістю й сильним прагненням змін у світі.

Хоча візуальний образ В. Зеленського, який був обраний Президентом більшістю громадян, зокрема переважно молоддю, суттєво відрізняється від цього портрета ідеального політичного лідера, певні риси

(ентузіазм, екстравертованість, емоційність, почуття суперництва) мають подібність. Тому можемо говорити про певні тенденції в уявленнях молоді про політичного лідера на раціональному й ірраціональному рівнях політичної свідомості.

Загальною тенденцією серед дівчат і хлопців є вибір саме чоловічих портретів, що свідчить про вплив статево-рольових стереотипів, які досі переважають у нашій українській культурі. За цими стереотипами політика традиційно вважається чоловічою справою.

Студенти також надавали перевагу портрету типу «е» (потреба в етичній поведінці, доброта, милосердя, співчуття). Це свідчить про те, що студентська молодь робить акцент на етичних спонуканнях, людяності та співчутті. Ймовірно, війна в Україні сприяла тому, що для частини молоді стало домінуючим бажання припинити агресію та насильство. Водночас для іншої частини респондентів більш важливими є риси, як рішучість, твердість і прагнення активно захищатися, що сприяло популярності портрета серії «s». Цікаво, що він виявився навіть більш популярним серед дівчат-студенток.

Структура ірраціональних уявлень про ідеального лідера у дівчат-студенток також включала образи серій «h» та «e», тоді як серед хлопців-студентів найбільш популярним виявився тип «p», а тип «h» не користувався популярністю. Це свідчить про те, що дівчата від ідеального лідера очікують проявів сердечності, м'якості, ніжності, доброти, а також здатності до співчуття, терпимості тощо. Лідер на їх думку це передусім людина м'яка і чуйна, викликає довіру в людей та працює на благо інших. Ці результати, на нашу думку, є закономірними, оскільки ці риси переважно асоціюються з фемінними якостями.

Таким чином, аналіз підсвідомих уявлень що до ідеального політичного лідера показує, що для української молоді більшою мірою притаманні такі уявлення про ідеального лідера як, активність, ризикованість, ентузіазм, одержимість, прагнення до змін та водночас ворожість, бажання покарати винних. Харизму лідера створює поєднання таких важливих характеристик, як

здатність вести за собою й захищати народні інтереси, а також, викликати довіру й повагу у людей. Можемо також стверджувати, що деякі із обраних молоддю рис ідеальних політичних лідерів властиві й свідомим образам. Але є риси, такі як пасивність, м'якість, доброта, що дещо контрастують із тим, що зазвичай намагаються побачити в образі лідера у свідомих уявленнях (де бажаним є енергійний та рішучий лідер). Все це дозволяє підтверджу існування певної різниці між свідомими й підсвідомими уявленнями про політичних лідерів.

Отже, уявлення про ідеального політичного лідера є досить складним соціально-психологічним феноменом, що включає як раціональні (свідомі), так і ірраціональні (підсвідомі) психічні компоненти. Тільки раціональні оцінки, що стосуються того, що саме подобається або не подобається у політичному діячеві, не можуть служити адекватним інструментом для аналізу й прогнозування, тому важливо, щоб вони були доповнені дослідженнями глибинних шарів сприйняття.

Сучасна молодь серед основних якостей ідеального політичного лідера (свідомий рівень) надає перевагу: відповідальності, енергійності, силі, незалежності, чуйності, доброзичливості, здатності переконувати. Провідна роль у формуванні уявлень студентської молоді про ідеального політика передусім відіграють морально-етичні характеристики. Студентська молодь надає перевагу політичному лідеру, який був би безпартійним українцем, вірив в Бога, мав совість, тримав слово та виконував передвиборчі обіцянки і був скромним. Однак серед нечисленних відповідей згадуються також характеристики, такі як підлість і хитрість.

Структура підсвідомих уявлень студентської молоді про ідеального лідера в основному формується через типи «р», «h», «e», «s». Це свідчить про те, що молодь очікує від лідера як фемінні, так і маскулінні риси, причому останнім надається більша значущість. Воєнний стан значно вплинув на психологічні характеристики молоді, підвищивши їх активність, ризикованість, ентузіазм,

одержимість, прагнення до змін й водночас ворожість, бажання покарати винних тощо. Це вказує на прояв окремих рис пасіонарного типу особистості.

Результати аналізу ірраціональних уявлень про ідеального політичного лідера показують, що для студентської молоді — це, передусім, активність, ризикованість, ентузіазм, одержимість, прагнення до змін та водночас ворожість, бажання покарати винних, здатність вести за собою й захищати народні інтереси, викликати довіру й повагу у людей. Як бачимо, ірраціональні уявлення про особистісні риси ідеального політичного лідера включають аспекти етичної та соціальної відповідальності.

Обрані нами методи дослідження можуть бути успішно застосовані в подальших соціально-психологічних дослідженнях, зокрема для розгляду специфіки формування уявлень про політичних лідерів. Їх використання підвищує надійність дослідження, а також дозволяє діагностувати не лише свідомі, а й підсвідомі утворення в масовій свідомості. Саме включення в дослідження психологічних феноменів, особливо несвідомих, які на сьогодні ще не мають чіткої системи оцінки й інтерпретації інтуїтивного компонента, дає можливість дослідити додаткові потужні ресурси й критерії для пізнання.

Висновки до другого розділу

Уявлення про ідеального політичного лідера та його особистісні риси є досить складним соціально-психологічним феноменом, що включає як раціональні (свідомі), так і ірраціональні (підсвідомі) психічні компоненти. Тільки раціональні оцінки, що стосуються того, що саме подобається або не подобається у політичному діячеві, не можуть служити адекватним інструментом для аналізу й прогнозування, тому важливо, щоб вони були доповнені дослідженнями глибинних шарів сприйняття.

Метою емпіричного дослідження було з'ясувати специфіку уявлень студентської молоді про особисті якості ідеального політичного лідера та про його відповідальність зокрема, вивчаючи раціональні та ірраціональні аспекти.

Структура підсвідомих уявлень студентської молоді про ідеального лідера в основному формується через типи «р», «h», «e», «s». Це свідчить про те, що молодь очікує від лідера як фемінні, так і маскулінні риси, причому останнім надається більша значущість. Воєнний стан значно вплинув на психологічні характеристики молоді, підвищивши їх активність, ризикованість, ентузіазм, одержимість, прагнення до змін й водночас ворожість, бажання покарати винних тощо. Це вказує на прояв окремих рис пасіонарного типу особистості.

Студенти також надавали перевагу портрету типу «e» (потреба в етичній поведінці, доброта, милосердя, співчуття). Це свідчить про те, що студентська молодь робить акцент на етичних спонуканнях, людяності та співчутті. Ймовірно, війна в Україні сприяла тому, що для частини молоді стало домінуючим бажання припинити агресію та насильство. Водночас для іншої частини респондентів більш важливими є риси, як рішучість, твердість і прагнення активно захищатися, що сприяло популярності портрета серії «s». Цікаво, що він виявився навіть більш популярним серед дівчат-студенток.

Таким чином, результати аналізу ірраціональних уявлень про ідеального політичного лідера показують, що для студентської молоді — це, передусім, активність, ризикованість, ентузіазм, одержимість, прагнення до змін та водночас ворожість, бажання покарати винних, здатність вести за собою й захищати народні інтереси, викликати довіру й повагу у людей. Ірраціональні уявлення про особистісні риси ідеального політичного лідера включають аспекти етичної та соціальної відповідальності.

Результати емпіричного дослідження показують, що сучасна молодь серед основних якостей ідеального політичного лідера (на раціональному рівні) надає перевагу: відповідальності, енергійності, силі, незалежності, чуйності, доброзичливості, здатності переконувати. Провідна роль у формуванні уявлень студентської молоді про ідеального політика передусім відіграють морально-етичні характеристики та відповідальності, зокрема.

Студентська молодь очікує від політиків чесності, прозорості, дотримання моральних принципів та виконання передвиборчих обіцянок. Надає перевагу

політичному лідеру, який був би безпартійним українцем, вірив в Бога, мав совість, відповідальним, тримав слово та виконував передвиборчі обіцянки, був скромним. Уявлення про відповідальність лідера передусім пов'язані з етичною відповідальністю. Однак серед нечисленних відповідей згадуються також характеристики, такі як підлість і хитрість, які є ознакою негативних моральних рис, безвідповідальності. Цікавим є також той факт, що жоден з респондентів не вказав на правову відповідальність ідеального політичного лідера дії якого повинні відповідати законам, а за порушення вони мають нести належну відповідальність. Що може свідчити про низький рівень політичної культури, політичної компетенції молоді та політичної свідомості загалом.

Розділ 3.

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Розвиток політичних компетенцій студентської молоді

Політична свідомість є способом сприйняття людиною тієї частини реальності, що пов'язана із політикою, тобто певним суб'єктивним уявленням образу політичної системи. Знання й уявлення про політику не є результатом суто індивідуальної свідомості; вони переважно формуються у процесі політичної соціалізації під впливом оточуючого середовища [7]. Політична свідомість охоплює як ідеологічні елементи (знання, цінності та переконання), так і психологічні аспекти (емоції, почуття та переживання, орієнтації та настрої) [19].

Як одна із ключових характеристик соціально-політичного життя суспільства, політична свідомість має свою специфіку, передумови виникнення й механізми формування. Важливим фактором її розвитку є усвідомлення людиною своєї належності до певної групи, ідентичності із нею та необхідності встановлення відносин із політичною владою для реалізації групових інтересів [2]. Політична свідомість стає властивою людині, коли вона починає розуміти власний громадянський статус й позицію, а також -- реальну потребу вплинути на владу.

Особливості політичної свідомості проявляються у формі очікувань і вимог до виконання соціальних ролей, а також через різні види соціальних санкцій, які впорядковують відносини та взаємодії в суспільстві. Ці очікування, на відміну від офіційних норм і приписів, часто є неформалізованими і можуть не завжди усвідомлюватися [5].

До ключових компонентів політичної свідомості відносять політичні орієнтації, соціально-політичні цінності й думки [18]. Основні сфери політичної свідомості включають:

- Політичну науку (теорії та концепції, гіпотези);

- Політичну ідеологію (цінності та ідеали, доктрини та гасла, програми);
- Політичну психологію (настрої та відчуття, думки та волю, спрямованість) [3].

Політична свідомість є притаманною кожному суспільству. Тип і характер цієї свідомості визначають ставлення суб'єктів політики до влади в цілому та її окремих елементів. Індивід, навіть будучи активним учасником політичних відносин, може керуватися не політичною свідомістю, а потестарною чи протополітичною свідомістю. Потестарна свідомість характеризується соціальною залежністю, недостатнім рівнем інтелектуального розвитку, браком почуття гідності, спрощеним розумінням політичних процесів та невмінням оцінити значення особистих прав і свобод.

Для розвитку політичної свідомості необхідні критичне осмислення реальності, наявність чітких цінностей, ідеалів та цілей, а також розуміння особистих і суспільних інтересів. Важливу роль у цьому відіграють владні структури, які повинні аналізувати стан політичної свідомості суспільства, сприяти її формуванню та підтримувати соціально-політичну стабільність і прогрес.

Політичну свідомість складно переоцінити, адже вона може прогнозувати розвиток політичних процесів, впливати на політичне життя, динаміку політичної культури та інші аспекти суспільного життя. Її формування залежить як від об'єктивних умов, у яких цей процес відбувається, так і від суб'єктивних чинників.

Серед суб'єктивних чинників виділяють:

1. Зовнішні – політичні інститути, національні та соціальні групи, неформальні об'єднання, що впливають на соціалізацію особистості.
2. Внутрішні – механізми сприйняття, аналізу й ухвалення рішень, що включають потреби, інтереси, духовні цінності й особисті психологічні якості [3].

Політична свідомість формується у контексті політичного життя, будучи історично й соціально зумовленим результатом політичної діяльності. Вона

відображає процес освоєння суспільством і соціальними групами політичних відносин та суттєво залежить від політичної соціалізації молоді, її темпів, змісту й особливостей.

Студентська молодь виступає специфічною соціально-професійною групою молодих людей, об'єднаних виконанням навчальних та соціально-підготовчих функцій. Вони характеризуються спільністю побуту, ціннісних орієнтацій та стилю життя [15]. Молодь суттєво відрізняється від старшого за своїм соціальним портретом, прагненнями та орієнтаціями, які мають мозаїчний і часто суперечливий характер. Соціально-політичні орієнтації студентської молоді відображають сучасну політико-економічну реальність із її складнощами та протиріччями. Зокрема:

- Більшість українських студентів, сьогодні у порівнянні із людьми середнього і старшого віку, підтримують незалежність держави та ринкові трансформації.

- Чотири із п'яти молодих людей виступають за прискорення економічних реформ, підтримують розвиток приватної власності та підприємництва.

- Молодь більше, ніж попередні покоління, спирається на власні сили й підтримку близького оточення, що може свідчити про певне зменшення патерналістських настроїв.

- Змінилися й трудові цінності: зростає значущість високої оплати праці, а також підвищуються вимоги до умов і характеру професійної діяльності [12].

Компетентна політична поведінка молоді передбачає її здатність свідомо діяти, спираючись на отримані знання, ефективно досягати своїх цілей, задовольняти потреби та реалізовувати інтереси (як власні, так і інших громадян), вирішувати важливі проблеми та ситуації. Основою для розвитку такої поведінки є політичні компетенції, що формуються через соціальне навчання у середовищі, багатому на соціальні взаємодії, тобто через взаємодію особистості як з іншими людьми, так і з певною інформацією (особливо суспільно-політичного характеру).

Компетентна політична та громадянська поведінка стає можливою завдяки наявності та ефективному функціонуванню системи політичних компетенцій особистості. Тому перед науковцями сьогодні постає важливе завдання — визначити чинники, які сприяють формуванню політичних компетенцій серед молоді. Це дозволить орієнтувати освітні та психолого-педагогічні впливи на розвиток громадянських і суспільно-політичних компетенцій, що, в свою чергу, призведе до формування більш освіченого, компетентного та відповідального громадянина. Усі чинники формування політичних компетенцій молоді можна умовно поділити на дві категорії:

- 1) індивідуально-психологічні
- 2) соціально-психологічні [32].

До важливих чинників формування політичних компетенцій належать: усвідомлення необхідності участі громадян для утвердження демократії, а також готовність формувати власне ставлення до суспільно-політичних подій, явищ та інформації. Особливо важливим є здатність молодих громадян активно брати участь в суспільно-політичному житті.

Формування такої здатності не є випадковим, а відбувається через систематичне набуття необхідних знань, умінь й досвіду за наступною схемою:

1. Формування інтересу до суспільно-політичної інформації (особливо серед старшокласників та студентів) та мотивація до активного її пошуку;
2. Розвиток умінь самостійно й критично оцінювати політичні події, ситуації, дії громадських діячів і політиків, орієнтуючись на формування власної думки та ставлення на основі здобутої інформації [32].

Сьогодні інформаційний простір під час війни переповнений різноманітними чутками, думками, припущеннями та інтерпретаціями, які часто суперечать одна одній і не завжди чітко узгоджені. Це створює складнощі у сприйнятті цієї інформації й ускладнює орієнтування в політичних питаннях. Тому важливим завданням є розвиток критичного мислення серед сучасної молоді, а особливо критичності щодо інформації, яка поширюється через ЗМІ. Здатність чітко сформулювати власну думку на основі важливих фактів й

відокремлювати ці факти від думок та інтерпретацій є ознакою досить високого рівня когнітивних компетенцій.

У найширшому розумінні, функціонування саме когнітивних компетенцій особистості, пов'язаних із умінням здобувати й аналізувати, оцінювати й працювати із інформацією суспільно-політичного характеру, сприяє осмисленому сприйняттю реальності [32].

Однак, згідно із дослідженнями, найбільш слабкою ланкою сьогодні серед політичних компетенцій студентської молоді є саме когнітивні компетенції [13; 26; 32]. Здатність молодих людей активно приймати участь в суспільно-політичному житті, а відтак приймати раціональні рішення не з'являється спонтанно, а формується у процесі систематичного та цілеспрямованого засвоєння знань, навичок та досвіду за наступною схемою:

1) формування активного інтересу серед молоді (особливо старшокласників та студентів) до суспільно-політичної інформації та мотивація до пошуку;

2) розвиток у молоді навичок самостійної оцінки політичних подій, ситуацій і висловлювань, а також формування власної думки на основі інформації [32].

Варто зазначити, що, за переконанням багатьох психологів, активні методи залучення молоді до обговорення суспільно-політичних питань, їх «відтворення», «програвання» та проектування сприятимуть більш ефективному розвитку як їхньої політичної активності, так і загальної компетентності й політичної культури.

3.2. Особливості формування політичної культури студентської молоді

У студентської молоді політична свідомість може формуватися через розвиток політичної культури, яка залежить від різноманітних чинників. До них належать індивідуально-психологічні (риса характеру, інтелектуальні здібності, ціннісні орієнтації), соціально-психологічні (вплив сім'ї, друзів, освітніх закладів, медіа), а також соціально-економічні (економічна ситуація в країні та особисте фінансове становище) [24].

Політична культура сучасної молоді включає кілька важливих аспектів:

- знання особливостей політичних процесів;
- інтерес до подій та явищ;
- здатність оцінювати важливі політичні феномени й аналізувати політику влади;
- емоційні компоненти політичних переконань (любов до Батьківщини й патріотизм);
- визнання зразків політичної поведінки, що визначають життя в конкретному суспільстві [24].

Ключовим фактором, що може стимулювати молодь до активної громадської діяльності, є впевненість у тому, що своїми рішеннями та виборами вони можуть вплинути на зміни [31].

Формування політичної культури сучасної молоді має стати пріоритетом державної політики. Важливими етапами цього процесу є: сім'я, де формуються політичні погляди, зокрема під впливом батьків; навчальні заклади, де на політичні погляди впливають вчителі, друзі та оточення; ЗМІ, соцмережі, що відіграють сьогодні головну роль у формуванні політичної культури; молодіжні громадські й політичні організації, хоча лише незначна кількість молодих людей бере сьогодні участь у їх діяльності [31].

Політична культура формується в процесі життєдіяльності, освіти, виховання та спілкування, спрямованих на ознайомлення молоді з нормами

демократичного життя, політичною структурою, конституційними правами та обов'язками громадян. Підвищення рівня політичної культури повинно бути завданням не лише політиків, а й науковців: політологів, соціологів, істориків та інших. Важливо всебічно вивчати ситуацію, аналізувати соціальні проблеми та здійснювати моніторинг життя молоді. Політична культура дає кожній людині орієнтири для політичної поведінки та розуміння своєї ролі в суспільстві та державі. Для підвищення рівня політичної культури серед української молоді необхідно вжити відповідних заходів.

Дослідник О. Петрунько вважає, що серед основних причин відчуження сучасної молоді від соціально-політичної активності є наявність інших планів й інтересів, індивідуально-психологічні особливості, загальна негативна оцінка політики, а також, небажання молоді брати на себе відповідальність. Байдужість студентської молоді часто пояснюється зневірою у власні можливості впливу на владу та політичну ситуацію у країні, а також розчаруванням у лідерах і політичних ідеях [33].

Дослідники відзначають зв'язок між рівнем політичної активності й соціальним інтелектом, а також підкреслюють важливість політичних орієнтацій, що формуються під впливом батьків [17].

Політична культура має багатогранну структуру, що проявляється на когнітивному, ціннісно-мотиваційному та діяльнісному рівнях [10].

Когнітивний рівень визначає обізнаність про політичне життя, інтерес до політиків, наявність власної думки та компетентність у сфері політики. Ціннісно-мотиваційний рівень відображає ставлення до влади, мотиви участі чи неучасті в політичному житті, а також формування політичних переконань. Діяльнісний рівень характеризує різноманітні форми політичної участі, що свідчать про якість політичної культури та віру людей у здатність впливати на політичні процеси [10].

Політична культура є динамічним явищем, що змінюється разом із суспільними трансформаціями. Вона поєднує в собі стійкі форми поведінки,

політичної свідомості, функціонування політичних інститутів й організацію політичного життя в суспільстві [6].

Відтак, зважаючи на особливості студентської молоді, необхідно системно сприяти її соціальному та особистісному становленню. Освітні проєкти, спрямовані на формування політичної свідомості, здатні активізувати молодь у суспільно-політичному житті. Адже молодь – це динамічна, енергійна й критично мисляча частина суспільства, яка визначає сучасний і майбутній розвиток України.

Висновки до розділу 3

Політична свідомість молоді формується у контексті політичного життя, будучи історично й соціально зумовленим результатом політичної діяльності. Вона відображає процес освоєння суспільством і соціальними групами політичних відносин та суттєво залежить від політичної соціалізації молоді, її темпів, змісту й особливостей.

Компетентна політична поведінка молоді передбачає її здатність свідомо діяти, спираючись на отримані знання, ефективно досягати своїх цілей, задовольняти потреби та реалізовувати інтереси (як власні, так і інших громадян), вирішувати важливі проблеми та ситуації. Основою для розвитку такої поведінки є політичні компетенції, що формуються через соціальне навчання у середовищі, багатому на соціальні взаємодії, тобто через взаємодію особистості як з іншими людьми, так і з певною інформацією (особливо суспільно-політичного характеру).

До важливих чинників формування політичних компетенцій належать: усвідомлення необхідності участі громадян для утвердження демократії, а також готовність формувати власне ставлення до суспільно-політичних подій, явищ та інформації. Особливо важливим є здатність молодих громадян активно брати участь в суспільно-політичному житті.

Формування такої здатності відбувається через: формування інтересу до суспільно-політичної інформації (особливо серед старшокласників та студентів) та мотивація до активного її пошуку; розвиток умінь самостійно й критично оцінювати політичні події, ситуації, дії громадських діячів і політиків, орієнтуючись на формування власної думки та ставлення на основі здобутої інформації.

Ключовим фактором, що може стимулювати молодь до активної громадської діяльності, є впевненість у тому, що своїми рішеннями та виборами вони можуть вплинути на зміни.

Сьогодні інформаційний простір під час війни переповнений різноманітними чутками, думками, припущеннями та інтерпретаціями, які часто суперечать одна одній і не завжди чітко узгоджені. Це створює складнощі у сприйнятті цієї інформації й ускладнює орієнтування в політичних питаннях. Тому важливим завданням є розвиток критичного мислення серед сучасної молоді, а особливо критичності щодо інформації, яка поширюється через ЗМІ. Здатність чітко сформулювати власну думку на основі важливих фактів й відокремлювати ці факти від думок та інтерпретацій є ознакою досить високого рівня когнітивних компетенцій.

Політична культура є динамічним явищем, що змінюється разом із суспільними трансформаціями. Вона поєднує в собі стійкі форми поведінки, політичної свідомості, функціонування політичних інститутів й організацію політичного життя в суспільстві. Політична культура має багатогранну структуру, що проявляється на когнітивному, ціннісно-мотиваційному та діяльнісному рівнях. Важливими етапами цього процесу є: сім'я, де формуються політичні погляди, зокрема під впливом батьків; навчальні заклади, де на політичні погляди впливають вчителі, друзі та оточення; ЗМІ, соцмережі, що відіграють сьогодні головну роль у формуванні політичної культури; молодіжні громадські й політичні організації, хоча лише незначна кількість молодих людей бере сьогодні участь у їх діяльності.

ВИСНОВКИ

Політична свідомість визначається як сукупність ментальних явищ, що відображають сприйняття політики індивідуальним учасником політичного процесу. Її сутність формується і розкривається через поняття, які є носіями політичних знань. Політична свідомість студентської молоді має свої специфічні особливості. Студентська молодь виступає специфічною соціально-професійною групою молодих людей, об'єднаних виконанням навчальних та соціально-підготовчих функцій. Ця група, із одного боку, має психофізіологічні особливості, а із іншого – власну субкультуру й внутрішню диференціацію, що відповідає певному соціальному поділу суспільства. Особливістю студентства є його подвійна природа – біологічна та соціальна, що забезпечує взаємозв'язок між психофізичним і соціальним розвитком.

Політичні лідери є представниками управлінської еліти та ключовими учасниками трансформаційних процесів у державі й суспільстві. Процес формування уявлень про політичних лідерів відбувається переважно через масові й публічні комунікації. Вчені розрізняють макрорівень й мікрорівень аналізу політичного лідерства. Макрорівень охоплює зовнішні ситуаційні чинники, які впливають на особливості реалізації здібностей особистості та її політичну долю. Мікрорівень стосується індивідуально-психологічних особливостей політичного лідера, його покликання до політичної діяльності, професійних навичок, стилю управління, балансу між свободою й відповідальністю, політичного іміджу, роботи управлінської команди, а також -- особливостей його публічної діяльності.

Відповідальність, на думку багатьох учених, є складним феноменом, що відображає індивідуальну та соціальну зрілість і належить до найвищих особистісних утворень. Дослідники визначають відповідальність як особистісну якість, що ґрунтується на усвідомленні загальнозначущого обов'язку та визнанні власної причетності до суспільства. У формуванні уявлень про політичного лідера важливими є такі фактори як: псевдовідповідальність та некомпетентність. Політичним лідерам досить часто доводиться ухвалювати

важливі рішення в умовах невизначеності, що може спонукати до делегування відповідальності тим, хто обрав чи їх призначив. В Україні залишається актуальною проблема відсутності ефективної відповідальності депутатів перед виборцями. Компетентність політичних лідерів базується на їх досвіді й знаннях, що мають бути підтверджені як кандидатом, так і виборцями.

Психологічні фактори відіграють найбільш вирішальну роль у формуванні у населення уявлень про політичного лідера. Уявлення про політичного лідера, створене у масовій свідомості, виступає складним соціально-психологічним феноменом, який відображає поєднання його реальних особистісних якостей, діяльності, впливу засобів масової інформації, політичної реклами та існуючих стереотипів масової свідомості. Позитивні уявлення про політиків, сформовані за допомогою ЗМІ, зазвичай включають риси, характерні для ідеального політичного лідера, і часто відрізняються від реальних образів, які присутні в масовій свідомості. Процес формування таких уявлень залежить від багатьох факторів, які по-різному впливають на особистість, враховуючи її індивідуальні та вікові особливості.

В умовах воєнного стану в Україні, коли геополітичні події та політично-економічні виклики мають суттєвий вплив на суспільство, соціально-активна поведінка сучасної молоді набуває сьогодні особливої важливості. Науковці підкреслюють, що українська молодь має потенціал стати рушієм позитивних змін за умови відповідної підтримки та стимулювання її розвитку. Активна участь молоді у політичному житті є запорукою успішності суспільних трансформацій, оскільки її уявлення про відповідальність політичних лідерів і громадянська позиція, політична свідомість відіграють важливу роль у цьому процесі. Уявлення про відповідальність політичних лідерів молоддю включає: етичну, правову та соціальну відповідальність.

Уявлення про ідеального політичного лідера та його особистісні риси є досить складним соціально-психологічним феноменом, що включає як раціональні (свідомі), так і ірраціональні (підсвідомі) психічні компоненти. Тільки раціональні оцінки, що стосуються того, що саме подобається або не

подобається у політичному діячеві, не можуть служити адекватним інструментом для аналізу й прогнозування, тому важливо, щоб вони були доповнені дослідженнями глибинних шарів сприйняття.

Метою емпіричного дослідження було з'ясувати специфіку уявлень студентської молоді про особисті якості ідеального політичного лідера та про його відповідальність, зокрема, вивчаючи раціональні та ірраціональні аспекти.

У результаті дослідження встановлено, що структура підсвідомих уявлень студентської молоді про ідеального лідера в основному формується через типи «р», «h», «e», «s». Це свідчить про те, що молодь очікує від лідера як фемінні, так і маскулінні риси, причому останнім надається більша значущість. Воєнний стан значно вплинув на психологічні характеристики молоді, підвищивши їх активність, ризикованість, ентузіазм, одержимість, прагнення до змін й водночас ворожість, бажання покарати винних тощо. Це вказує на прояв окремих рис пасіонарного типу особистості.

Студенти також надавали перевагу портрету типу «e» (потреба в етичній поведінці, доброта, милосердя, співчуття). Це свідчить про те, що студентська молодь робить акцент на етичних спонуканнях, людяності та співчутті. Ймовірно, війна в Україні сприяла тому, що для частини молоді стало домінуючим бажання припинити агресію та насильство. Водночас для іншої частини респондентів більш важливими є риси, як рішучість, твердість і прагнення активно захищатися, що сприяло популярності портрета серії «s». Цікаво, що він виявився навіть більш популярним серед дівчат-студенток.

Результати емпіричного дослідження показують, що сучасна молодь серед основних якостей ідеального політичного лідера (на раціональному рівні) надає перевагу: відповідальності, енергійності, силі, незалежності, чуйності, доброзичливості, здатності переконувати. Провідна роль у формуванні уявлень студентської молоді про ідеального політика передусім відіграють морально-етичні характеристики. Ірраціональні уявлення про особистісні риси ідеального політичного лідера включають аспекти етичної та соціальної відповідальності.

Студентська молодь очікує від політиків чесності, прозорості, дотримання моральних принципів та виконання передвиборчих обіцянок. Надає перевагу політичному лідеру, який був би безпартійним українцем, вірив в Бога, мав совість, відповідальним, тримав слово та виконував передвиборчі обіцянки, був скромним. Уявлення про відповідальність лідера передусім пов'язані з етичною відповідальністю. Однак серед нечисленних відповідей згадуються також характеристики, такі як підлість і хитрість, які є ознакою негативних моральних рис, безвідповідальності. Цікавим є також той факт, що жоден з респондентів не вказав на правову відповідальність ідеального політичного лідера дії якого повинні відповідати законам, а за порушення вони мають нести належну відповідальність. Що може свідчити про низький рівень політичної культури політичної компетенції молоді та політичної свідомості загалом.

Процес формування політичної свідомості відбувається у контексті політичного життя, будучи історично й соціально зумовленим результатом політичної діяльності. Компетентна політична поведінка молоді передбачає її здатність свідомо діяти, спираючись на отримані знання, ефективно досягати своїх цілей, задовольняти потреби та реалізовувати інтереси (як власні, так і інших громадян), вирішувати важливі проблеми та ситуації. Основою для розвитку такої поведінки є політичні компетенції, що формуються через соціальне навчання у середовищі, багатому на соціальні взаємодії, тобто через взаємодію особистості як з іншими людьми, так і з певною інформацією (особливо суспільно-політичного характеру).

До важливих чинників формування політичних компетенцій належать: усвідомлення необхідності участі громадян для утвердження демократії, а також готовність формувати власне ставлення до суспільно-політичних подій, явищ та інформації. Особливо важливим є здатність молодих громадян активно брати участь в суспільно-політичному житті.

Формування такої здатності відбувається через: формування інтересу до суспільно-політичної інформації (особливо серед старшокласників та студентів) та мотивація до активного її пошуку; розвиток умінь самостійно й

критично оцінювати політичні події, ситуації, дії громадських діячів і політиків, орієнтуючись на формування власної думки та ставлення на основі здобутої інформації.

Ключовим фактором, що може стимулювати молодь до активної громадської діяльності, є впевненість у тому, що своїми рішеннями та виборами вони можуть вплинути на зміни. Важливим завданням є розвиток критичного мислення серед сучасної молоді, а особливо критичності щодо інформації, яка поширюється через ЗМІ. Здатність чітко сформулювати власну думку на основі важливих фактів й відокремлювати ці факти від думок та інтерпретацій є ознакою досить високого рівня когнітивних компетенцій.

Політична культура є динамічним явищем, що змінюється разом із суспільними трансформаціями. Вона поєднує в собі стійкі форми поведінки, політичної свідомості, функціонування політичних інститутів й організацію політичного життя в суспільстві. Політична культура має багатогранну структуру, що проявляється на когнітивному, ціннісно-мотиваційному та діяльнісному рівнях. Важливими етапами цього процесу є: сім'я, де формуються політичні погляди, зокрема під впливом батьків; навчальні заклади, де на політичні погляди впливають вчителі, друзі та оточення; ЗМІ, соцмережі, що відіграють сьогодні головну роль у формуванні політичної культури; молодіжні громадські й політичні організації, хоча лише незначна кількість молодих людей бере сьогодні участь у їх діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонова З. Психологічні особливості лідерства та керівництва. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 4. С. 120–127.
2. Біда О. А., Орос І. І., & ЧичукА. П. Зміст та сутність поняття «лідерство». *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. (197). 2021. С. 17-20.
<https://doi.org/10.36550/2415-7988-2021-1-197-17-20>
3. Братко М. В. Освітнє середовище вищого навчального закладу : функціональний аспект. *Педагогічний процес : теорія і практика*. 2015. Вип. 12. С. 11–18
4. Буяк Б. Феномен лідерства в історико-філософській ретроспективі. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди»*. Педагогіка. Психологія. Філософія. 2015. Вип. 36. С. 238–253.
5. Близнюк Т., Гаваагійн Б. Феномен лідерства: поліаспектність поняття. Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця : матеріали міжнародної науково-практ. конференції 30–31 травня 2019 р. : тези допов. Харків. 2019. С. 11-13
<http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/21623>
6. Гармаш С.А. Лідерські якості особистості керівника як запорука успіху. *Управління інноваційними проєктами та об'єктами інтелектуальної власності*. 2009. С. 37-45
7. Гура Т. В., Костиця І. В. Дослідження лідерської позиції у майбутніх інженерів в ВТНЗ: результати експерименту. *Міжнародний науковий журнал Науковий огляд*. 2017. №11(32). С. 113-118
8. Головешко Б. Р. Про деякі проблеми розвитку лідерських якостей у студентів вищих навчальних закладів. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. 2012. С. 89-96

9. Головинський К. Харизма та лідерство в умовах кризи. *Людина і політика*. 2000. № 6. С. 8–11.
10. Гурлева Т. С. Відповідальність, совість, високі життєві смисли у розвитку особистості по висхідній. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 6 (171). С. 67–73.
11. Демкова Д. Т. Феномен відповідальності як об'єкт психологічного аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*. 2014. № 56. С. 18–22.
12. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 К., 2006. 209 с.
13. Додонова В. І. Структура сучасної політичної свідомості в Україні / В. І. Додонова *Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 1999. Вип. 5. С. 156-166.
14. Кальницька К. О. Рольова диференціація лідерства: сутність, підходи до вивчення та крос-культурні відмінності. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів. 2017. Вип. 7. Психологічні науки. С. 192-201
15. Кесьян Т.В. Лідерство як важливий аспект організаційних здібностей. *Збірник наукових праць ПНУ імені Івана Огієнка*. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Вип. 5. 2009. С. 193–205.
16. Коробанова О. Л. Просоціальні мотиви у структурі мотивації політичної участі молоді та їхня динаміка в процесі формування. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць*. К. Толком, 2013. Вип. 14. С.182-193.
17. Кривошеїн В. В. Імідж як категорія системології політичного сприйняття *Політичний менеджмент*. 2005. № 3 (12). С. 115–127.
18. Лікарчук Н.В. Особливості формування іміджу політичного лідера в сучасній Україні. *Держава і право. Зб. наук. праць. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*, 2002. №16. С. 463-468.

19. Ковтун, Н. Концептуальні підходи до осмислення співвідношення раціонального і вольового компонентів соціальної активності. Наукові записки Нац. університету «Острозька академія». Серія: Філософія, 2014.
20. Ковтун, Н. Рівні та форми соціальної активності у комунікативному просторі глобалізованого суспільства. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії, 2018, вип. 17, с. 41-47.
21. Костиря Ірина, Філіпенко Лариса лідерська позиція як компонент особистості майбутнього фахівця. *Теорія і практика управління соціальними системами*. Щоквартальний науково-практичний журнал. Харків. 2021. № 4. С. 86-93
22. Котелевець, А. Соціальна активність молоді під час російсько-української війни. *Social Work and Education*, 2022.
23. Котелевець, А. М., Мартинюк, Я. В. Соціальна згуртованість молоді як ресурс розвитку громади: досвід європейських країн та України. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи: зб. наук. пр., Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Спецвип., т. 1, Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2022.
24. Краснощок І. Формування лідерських якостей студентів як завдання виховної діяльності куратора студентської групи. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. 2021. Вип. 194. С.144-150
25. Крошка Н. П. Аналіз наукових підходів до визначення поняття відповідальності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2016. № 3 (1). С. 54–58
26. Кочубей Т., Семенов А. Сучасні теорії лідерства: теоретичний аспект. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань. 2012. № 40
27. Куриця А.І. Психолого-педагогічні умови розвитку лідерських якостей студентів. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2014. Випуск 26. С. 353-363.

28. Мармаза О. І. Ефективне лідерство як інструмент стратегічного управління. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 29. С. 289–297
29. Мачинська Наталія. Лідерство в освіті як провідний напрям освітньої політики. *Освітологічний дискурс*. 2022. № 3-4(38-39). С. 117-128
<https://doi.org/10.28925/2312-5829.2022.348>
30. Мовчан Я. О. Соціально-особистісна адаптованість як складова лідерського потенціалу студентів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 1. С. 68-75
31. Райхель Дж. Зміна керівної посади в неурядових організаціях: приклади. *Журнал корпоративної відповідальності та лідерства*. 2018. 5(1) С. 86–104
32. Політичне лідерство: навчальний посібник / В. А. Гапоненко, С. С. Бульбенюк, Н. М. Довганик та ін. Київ: КНЕУ, 2021. 324 с
33. Полковенко Т. Трансформація образу лідера в сучасному соціокультурному просторі. *Персонал*. 2006. № 7. С. 81–83.
34. Пундєв В. В. Психологічні особливості структури лідерських якостей студентів-білінгвів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки: зб. наук. праць / гол. ред. О.Є. Блинова. Івано-Франківськ : ХДУ, 2022. Вип. 2. С. 28-34.
35. Ріпко І. В. Дослідження лідерських якостей у студентів технічних університетів: результати експерименту. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя : КПУ, 2015. Вип. 40 (93). С. 481-487
36. Ріяді Н., Асакарунія Д., Віджая Ф., Ріантопутра К. Побудова позитивної ідентичності лідера: набуття лідерської позиції та прийняття іншими. *Лідерство для високої продуктивності в Азії*. 2019. С.65–88
37. Романовський О.Г., Гура Т.В., Книш А.Є., Бондаренко В.В. Теорія і практика формування лідера: навчальний посібник. Харків, 2017 р. 100 с.

38. Романовський О. Г., Петрова А. В. Формування і розвиток лідерських якостей у студентів психологів під час навчання. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / ред. О. Г. Романовський. Харків. 2016. Вип. 45 (49) С. 185-195. <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/25358>
39. Романовський О.Г., Серeda Н.В. Особистість сучасного керівника в аспекті теорії духовного лідерства *Теорія і практика управління соціальними системами*. Харків. 2013. № 3. С. 41-48
40. Романовський О. Г., Пономарьов О.С. Парадокси харизматичного лідерства. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 1. С. 47-56.
41. Салімулліна Є. В., Зацарінна Є. І., Ніколенко Д. А. Лідерська позиція як результат професійного розвитку педагога. *Журнал розвитку та досконалості талантів*. 2020. №12 (3) С. 195–202
42. Слюсаренко О. Поняття «лідер» і «лідерство» в сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2016. Випуск 2 (39). С. 244-246
43. Скоблик Н. В. Відповідальність лідерів перед громадянами й контроль громадян над ними в працях Р. Даля. *Наукові записки* . 2016. Том 19. Політичні науки С. 11-17
44. Трансформаційне лідерство в міжнародному бізнесі: навчально-методичний комплекс дисципліни [Електронний ресурс]: навч. посіб. для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 073 «Менеджмент», освітньо-професійної програми «Менеджмент міжнародного бізнесу» / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад.: А. Р. Дунська, КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ. 2022. 82 с.
45. Фетіскін Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г.М. Соціально-психологічна діагностика розвитку особистості та малих груп. К. 2002. 490 с.
46. Хоменко, М. А. (2004). Образ політичного лідера в уявленні студентської молоді. *Соціальна психологія*, 1, 46–52.

47. Хупавцева Н. О. Максимчук В. Б. Формування і розвиток лідерських якостей студентів-психологів. *Психологія: реальність і перспективи*, 2018. № 10: С. 159-165
48. Фурман О. Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1 (59). С. 65–91.
49. Шелестова Л., Костиця І., Федяєва В., Бричок С., Богомолова М., Томашевська І. Формування лідерської позиції професіоналів у вищих навчальних закладах. *Postmodern Openings*. 2020. №2(11). С. 145–160
50. Adair J. *Leadership and Motivation: The Fifty-Fifty Rule and the Eight Key Principles of Motivating Others*. London: Kogan Page. 2015
51. Bennis, W., & Thomas, R. J.. *Crucibles of leadership*. Harvard Business Review. 2002. 80(9), P. 39-45
52. Bennis W. & Goldsmith J. *Learning to lead: A workbook on becoming a leader*. Basic Books. 2010
53. Brown M. E., Treviño L. K., & Harrison D. A. Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97(2), 2005. P. 117-134
54. Burns, J. M., Bass, B.M. *The Bass Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications*. New York: Free Press. 2017
55. Chemers M. M, Ayman, R. *Leadership Theory and Research. Perspectives and Directions*. 1993 New York: Academic Press, Inc.
56. Drozdova M. A. Vykorystannia testu L.Sondi u politykopsykholohichnykh doslidzhenniakh [L. Sondi test using in the politicalpsychological researches]. *Sotsial'na psykholohiya*, 2004 (6), 27–35.
57. Sears D. O. “Political Psychology.” In P. A. M. Van Lange (Ed.), *Bridging Social Psychology: Benefits of Transdisciplinary Approaches*. 2005 (pp. 397–402). C. Mahwah, NJ: Erlbaum.